

2022-01

bö " . ¼ ç 0 Á ± Ä 1 0 ® " 1 ± 0 Å 2 - Á ½ . Ã . Ã Ä .
 bö " . Æ 1 ± 0 ® • À ç Ç ® : ÿ | ì » ç Â æ ç Å
 bö " 1 ± ´ 1 0 Ä Í ç Å 0 ± 1 Ä É ½ œ - Ã É ½
 bö š ç 1 ½ É ½ 1 0 ® Â " 1 0 Ä Í É Ã . Â Ã Ä .
 bö " 1 ± ¼ ì Á Æ É Ã . ç » 1 Ä 1 0 ® Â 0 ± 1 › ®
 bö ‘ À ç Æ ¬ Ã µ É ½ Ã Ä . ½ • . • .

bö " ± ¼ 2 ± 0 µ Á ¬ 0 . , ‘ ½ Ä É ½ ¬ ±

bö Á ì ³ Á ± ¼ ¼ ± " 1 µ , ½ î ½ £ Ç - Ã µ É ½ , £ Ä Á ± Ä . ³ 1 0 ® Â 0 ± 1 ‘ Ã Æ ¬ » µ 1 ± Â , £ Ç ç » ® • À 1 Ã Ä
 bö ± ½ µ À 1 Ã Ä ® ¼ 1 ç • µ ¬ À ç » 1 Â ¬ Æ ç Å

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**Δημοκρατική Διακυβέρνηση στην Ψηφιακή Εποχή: Ο Ρόλος
Του Διαδικτύου και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης στη
Διαμόρφωση Πολιτικής και Λήψης Αποφάσεων στην Ε.Ε.**

ΔΑΜΒΑΚΕΡΑΚΗ ΑΝΤΩΝΙΑ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**Δημοκρατική Διακυβέρνηση στην Ψηφιακή Εποχή: Ο Ρόλος
Του Διαδικτύου και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης στη
Διαμόρφωση Πολιτικής και Λήψης Αποφάσεων στην Ε.Ε.**

ΔΑΜΒΑΚΕΡΑΚΗ ΑΝΤΩΝΙΑ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright ©Αντωνία Δαμβακεράκη, 2022

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστήμιο Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

**Δημοκρατική Διακυβέρνηση στην Ψηφιακή Εποχή: Ο Ρόλος Του Διαδικτύου
και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης στη Διαμόρφωση Πολιτικής και Λήψης
Αποφάσεων στην Ε.Ε.**

Διπλωματική Εργασία

Επιβλέπων Καθηγητής
Δρ. Γεώργιος Μαρής

Πρύτανης
Παντελής Σκλιάς

Όνοματεπώνυμο Φοιτητή/Φοιτήτριας: Αντωνία Δαμβακεράκη

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: Δημοκρατική Διακυβέρνηση στην Ψηφιακή Εποχή: Ο Ρόλος Του Διαδικτύου και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης στη Διαμόρφωση Πολιτικής και Λήψης Αποφάσεων στην Ε.Ε.

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος).....[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Η Αντωνία Δαμβακεράκη, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Δημοκρατική Διακυβέρνηση στην Ψηφιακή Εποχή: Ο Ρόλος Του Διαδικτύου και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης στη Διαμόρφωση Πολιτικής και Λήψης Αποφάσεων στην Ε.Ε.», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

Αντωνία Δαμβακεράκη

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Δρ. Γεώργιο Μαρή για τη συνεργασία, την καθοδήγηση αλλά και την υπομονή που έδειξε ως επιβλέπων καθηγητής μου, καθ' όλη τη διάρκεια της συνεργασίας μας κατά την προετοιμασία της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	4
Κεφάλαιο 1 - Εισαγωγή.....	10
1.1 Προβληματική της έρευνας	10
1.2 Σκοπός και στόχοι της εργασίας	14
1.3 Ερευνητικά ερωτήματα.....	15
1.4 Ερευνητικά ερωτήματα.....	Error! Bookmark not defined.
Κεφάλαιο 2 – Έννοια και λειτουργίες της ψηφιακής δημοκρατίας	19
2.1 Γενικό περίγραμμα του κεφαλαίου	19
2.2 Εννοιολογικός προσδιορισμός ψηφιακής δημοκρατίας	20
2.3 Δημοκρατικός μετασχηματισμός: τομείς και άξονες	25
Κεφάλαιο 3 – Ο ρόλος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στον καθορισμό ατζέντας και τη διαμόρφωση πολιτικής.....	30
Κεφάλαιο 4 – Η επίδραση του λόγου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην διαμόρφωση ατζέντας και πολιτικών αποφάσεων στην Ε.Ε.	35
Συμπεράσματα.....	48
Βιβλιογραφία	50

Περίληψη

Η δημοκρατία αποτελεί μια δυναμική, διαρκώς εξελισσόμενη έννοια τόσο ως προς το περιεχόμενό της, όσο και ως προς την λειτουργία και τους εμπλεκόμενους φορείς της. Οι πολίτες, μέχρι πρότινος, είχαν έναν ρόλο “παθητικό”, υπό την έννοια ότι σε μια αντιπροσωπευτική, κοινοβουλευτική δημοκρατία, η ενεργητικότητα του πολίτη σχεδόν εξαντλείται στην άσκηση του δικαιώματος του “εκλέγεις και εκλέγεσθαι”. Ωστόσο, σήμερα σημειώνεται μια σημαντική μεταβολή, καθώς η έννοια της δημόσιας σφαίρας βρίσκεται σε πλήρη λειτουργία, με τον κάθε πολίτη να έχει την δυνατότητα έκφρασης της γνώμης του στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ενώ σημαντικό είναι ότι, τα ίδια μέσα λειτουργούν ως φορείς που δημιουργούν συλλογικές δράσεις, που έχουν τη δύναμη να επηρεάσουν τις ασκούμενες πολιτικές. Η λήψη αποφάσεων και η θεσμοθέτηση συγκεκριμένων μέτρων, απαιτούν σωστή και ολοκληρωμένη πληροφόρηση, όχι μόνο για τους πολιτικούς δρώντες, αλλά κυρίως για τους πολίτες οι οποίοι τους εκλέγουν. Μια «ανοιχτή» δημοκρατική διακυβέρνηση, βασίζεται σε ανοιχτό διάλογο με τους πολίτες, όπου τους δίνεται η δυνατότητα και το βήμα για να εκφράσουν πολλές και διαφορετικές απόψεις και θέσεις.

Ωστόσο, δεν χαρακτηρίζονται όλες οι μορφές συμμετοχής από προσήλωση στη δημοκρατία, ούτε έχουν ως στόχο την ενδυνάμωση του ρόλου των πολιτών. Αντιθέτως, ορισμένες από αυτές τις μορφές ψηφιακής παρέμβασης δοκιμάζουν τα συνταγματικά όρια, χειραγωγούν και λειτουργούν με αντιδημοκρατικό γνώμονα, προσπαθώντας να επιβάλουν την δική τους ατζέντα. Ταυτόχρονα, η Ε.Ε. είναι αντιμέτωπη με μια σειρά από προκλήσεις που δημιουργούν σημαντικές πιέσεις για τη δημοκρατία και τους δημοκρατικούς θεσμούς.

Όλα τα παραπάνω ζητήματα τίθενται στην παρούσα εργασία, στόχος της οποίας είναι η μελέτη και ανάλυση της εξέλιξης του διαδικτύου ως τη σημερινή ψηφιακή εποχή, καθώς και του ρόλου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη δημοκρατική διαδικασία και στη λήψη αποφάσεων, λαμβάνοντας υπόψη τις τρέχουσες εξελίξεις, και πρόσφατα σχετικά γεγονότα, όπως για παράδειγμα, τη διασπορά ψευδών ειδήσεων και θεωριών συνωμοσίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19.

Από την εργασία διαπιστώνεται ότι ο ρόλος του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, είναι σημαντικός όσον αφορά τη διαμόρφωση πολιτικής και την λήψη αποφάσεων. Συγκεκριμένα παραδείγματα αφορούν στην ανάδειξη λαϊκίστικων μορφωμάτων που κινούνται στα όρια ή και εκτός της δημοκρατίας, και που η δράση τους στα κοινωνικά δίκτυα επηρεάζει σημαντικά την πολιτική ατζέντα. Από την άλλη, βλέπουμε ότι μέσα από το διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα,

διευκολύνεται η δημιουργία, όσο και την δράση ορισμένων κοινωνικών κινημάτων και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις έχει λειτουργήσει ως πολλαπλασιαστής ισχύος τους.

Αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζουν τις δημοκρατικές διαδικασίες και λειτουργίες, από την εργασία διαπιστώνεται ότι συγκεκριμένες ομάδες προωθούν την ατζέντα τους χρησιμοποιώντας την παραπληροφόρηση, δημιουργώντας και αναπαράγοντας ψευδείς ειδήσεις σε τεράστια κλίμακα, ωθώντας τα πολιτικά κόμματα να λάβουν θέση επί των ζητημάτων της ατζέντας αυτών των ομάδων.

Λέξεις - Κλειδιά: δημοκρατία, πολιτική ατζέντα, ψηφιακή εποχή, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, δημοκρατικές διαδικασίες, πολίτες

Abstract

Democracy is a dynamic, constantly evolving concept, both in terms of its content and in terms of its operation and the actors involved. Citizens, until recently, have had a role that can be described as passive, in the sense that in a representative, parliamentary democracy, the citizen's activity is almost exhausted in the exercise of the right to vote. However, today there is a significant change, as the concept of the public sphere is in full operation, with every citizen having the possibility of expressing their opinion on social media, and importantly, the same media act as agents that create collective actions that have the power to influence the policies being implemented. Decision-making and the institutionalisation of specific measures require correct and comprehensive information, not only for political actors, but especially for the citizens who elect them. An 'open' democratic governance is based on an open dialogue with citizens, where they are given both the opportunity and the platform to express many different views and positions.

However, not all forms of participation are characterised by a commitment to democracy, nor are they aimed at empowering citizens. On the contrary, some of these forms of digital intervention test constitutional limits, manipulate and operate in an undemocratic way, trying to impose their own agenda. At the same time, the EU is facing a number of challenges that create significant pressures on democracy and democratic institutions.

All these issues are raised in this paper, the aim of which is to study and analyse the evolution of the internet into the current digital age, as well as the role of social media in the democratic process and decision-making, taking into account current developments, and recent relevant events, such as, for example, the spread of fake news and conspiracy theories during the COVID-19 pandemic.

On the basis of the findings of this paper, we can come to the following conclusions:

With regards to the internet and the social media and their role in policy and decision making within the EU, it is found that certain populist formations operating on the fringes or even outside the democratic arc have managed to significantly influence the policy agenda.

As regards the extent to which the internet can create / stimulate social movements, the paper shows that the internet has significantly facilitated both the creation and the action of certain social movements and has even acted as a force multiplier in some cases.

Regarding the way in which the internet and social media influence democratic processes and functions, the paper finds that certain groups promote their agenda by using disinformation, creating and reproducing false news on a huge scale, pushing political parties to take a stand on the issues on the agenda of these groups.

Key – Words: democracy, political agenda, digital era, social media, democratic procedures, citizens

Κεφάλαιο 1 – Εισαγωγή

1.1 Προβληματική της έρευνας

Η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης έχει γίνει αναπόσπαστο μέρος της ενημέρωσης και επικοινωνίας στην ψηφιακή εποχή, αποτελώντας ουσιαστικό παράγοντα για την αύξηση της συμμετοχής του κοινού σε διάφορες κυβερνητικές δραστηριότητες¹. Σύμφωνα με τους Kim and Xu τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ευαισθητοποιούν τους πολίτες αναφορικά με τις συνέπειες των κυβερνητικών αποφάσεων, ως εκ τούτου η χρήση αυτών των μέσων είναι επωφελής για την παρακολούθηση της εφαρμογής των κυβερνητικών πολιτικών². Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι ένα φόρουμ με διαδραστικά χαρακτηριστικά επικοινωνίας μεταξύ των μελών μιας κοινότητας, γεγονός που μπορεί να τα εντάξει σε αυτό που ο Habermas αναφέρει ως «δημόσια σφαίρα»³. Σύμφωνα με τον Habermas η δημόσια σφαίρα είναι ένας τόπος συνάντησης και ποιοτικής αλλαγής: στην δημόσια σφαίρα συναντώνται ιδιώτες που, ακριβώς λόγω αυτής της ενεργούς συμμετοχής τους στον πολιτικό διάλογο, γίνονται πλέον πολίτες, οι οποίοι, με την χρήση του ορθού λόγου προωθούν την κριτική γνώση, η οποία, με τη σειρά της, οδηγεί σε πολιτική αλλαγή⁴ (Johnson, 2006).

Ο Habermas⁵ τονίζει ότι αν κάτι είναι πραγματικά δημόσιο, τότε είναι ανοιχτό σε όλους. Το καθήκον μιας δημόσιας σφαίρας είναι να μπορεί η κοινωνία να εμπλακεί σε μια κριτική δημόσια συζήτηση που να είναι ανεξάρτητη από την πολιτική και οικονομική εξουσία. Συγκεκριμένα, ο Habermas αναφέρει ότι στην δημόσια σφαίρα αναστέλλονται οι νόμοι της αγοράς, όπως επίσης και οι νόμοι του κράτους, θέλοντας να τονίσει ότι η δημόσια σφαίρα δεν έχει να κάνει μόνο με τη δημόσια πολιτική επικοινωνία, αλλά αποτελεί ένα χώρο ελεύθερο από την κρατική λογοκρισία και την ατομική ιδιοκτησία.

1 Boulianne, Shelley. "Social media use and participation: a meta-analysis of current research, Information". *Communication & Society*, Vol. 18, Iss. 5, 2015, pp. 524-538.

2 Kim, Hyejin, and Xu, Hao. "Exploring the effects of social media features on the publics' responses. to decreased usage CSR messages". *Corporate Communications: An International Journal*, Vol. 24, Iss. 2, 2019, pp. 287-302.

3 Habermas, Jurgen (1991). "The public sphere" In Mukerji, C.; Schudson, M.(Ed.): *Rethinking popular culture. Contemporary perspectives in cultural studies*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1991, pp.398-404.

4 Johnson, Pauline. *Habermas. Resuing the public sphere*, 2nd ed., Oxon: Routledge, 2015.

5 Habermas, 1991, οπ.π.

Τόσο ο Habermas όσο και η Arendt τονίζουν ότι στην προ-νεωτερική κοινωνία η ιδιωτική σφαίρα ήταν ταυτόχρονα η σφαίρα της οικογένειας και της οικονομίας⁶. Η σύγχρονη κοινωνία αντιμετωπίζει την άνοδο της καπιταλιστικής οικονομίας και του σύγχρονου κράτους ως σχετικά διασυνδεδεμένες, μεν, ουσιαστικά αυτόνομες δε, σφαίρες. Έτσι, όπως σημειώνει η Arendt⁷, το όριο μεταξύ ιδιωτικού και πολιτικού έχει διαθλασθεί τόσο πολύ που μετέβαλλε ανεπανόρθωτα το νόημα των δύο αυτών όρων.

Ένα ερώτημα που εγείρεται είναι το πώς η δημόσια σφαίρα συνδέεται με τα υπόλοιπα πεδία της κοινωνίας. Ο Habermas⁸ έχει τονίσει ότι, κατ' ουσία, η δημόσια σφαίρα λειτουργεί ως σημείο διεπαφής, αποτελώντας μια ενδιάμεση σφαίρα που μεσολαβεί μεταξύ της οικονομίας, του κράτους και της οικογένειας. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «η δημόσια σφαίρα είναι ένα σύστημα προειδοποίησης με αισθητήρες που, αν και μη εξειδικευμένοι, είναι ευαίσθητοι σε όλη την κοινωνία». Η σύγχρονη κοινωνία μπορεί να γίνει αντιληπτή ως αποτελούμενη από διακριτές και συνδεδεμένες σφαίρες: η οικονομία είναι η σφαίρα παραγωγής αξιών χρήσης, η πολιτική η σφαίρα όπου λαμβάνονται συλλογικές αποφάσεις και ο πολιτισμός η σφαίρα όπου δημιουργούνται κοινωνικά νοήματα και ηθικές αξίες⁹. Στη σύγχρονη κοινωνία, οι σφαίρες αυτές βασίζονται στη συσσώρευση χρήματος, εξουσίας και καθεστώτος.

Ο Habermas αναφέρει τους ακόλουθους κοινωνικούς ρόλους που αποτελούν συστατικά για τη σύνθεση της σύγχρονης κοινωνίας: εργαζόμενος, καταναλωτής, πελάτης, πολίτης.¹⁰ Σίγουρα μπορούν να προστεθούν και άλλοι ρόλοι, όπως π.χ. σύζυγος, μετανάστης, κατάδικος κ.λπ. Έτσι, αυτό που ορίζει τη σύγχρονη κοινωνία δεν είναι μόνο ο διαχωρισμός των σφαιρών και των ρόλων, αλλά και η δημιουργία δομών εξουσίας, στις οποίες οι ρόλοι συγκροτούνται από και συνδέονται με σχέσεις εξουσίας (όπως π.χ. εργοδότης-εργαζόμενος, κρατική γραφειοκρατία-πολίτης, πολίτης ενός κράτους-μετανάστης, διευθυντής-βοηθός, κυρίαρχοι ρόλοι φύλου - περιθωριοποιημένοι ρόλοι φύλου). Υπό αυτό το πρίσμα, οι δρώντες επιθυμούν

6 Jacobitti, Suzanne Duvall. "The Public, the Private, the Moral: Hannah Arendt and Political Morality." *International Political Science Review / Revue Internationale de Science Politique*, vol. 12, no. 4, 1991, pp. 281–293.

7 Arendt, Hannah. *Η ανθρώπινη κατάσταση*. Μετ. Γεωργίου Πέτρος. Αθήνα: Πατάκης, 2020, α' εκδ. 1958

8 Habermas, Jürgen. "Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research". *Communication Theory*, 16, 2006, pp. 411 - 426.

9 Fuchs, Christian. 2008. *Internet and Society. Social Theory in the Information Age*. New York: Routledge, 2008.

10 Habermas, Jürgen. *Theory of communicative action, Volume two: Lifeworld and system: A critique of functionalist reason*, Boston: Beacon Press, 1987.

να ελέγξουν τις δομές και να επηρεάσουν τις διαδικασίες και τις αποφάσεις προς το συμφέρον τους. Στη δημόσια σφαίρα, οι άνθρωποι οργανώνονται γύρω από συγκεκριμένα συμφέροντα ως κοινωνικές ομάδες και ως τέτοιες αναλαμβάνουν κοινωνικοοικονομικούς, κοινωνικοπολιτικούς και κοινωνικοπολιτιστικούς ρόλους.

Ανάλογα με τον ρόλο που κάθε φορά έχουν, τα άτομα συγκεντρώνονται και διαμορφώνουν τη δημόσια σφαίρα για τα ζητήματα τα οποία απασχολούν την συγκεκριμένη ομάδα, ή τη συγκεκριμένη δομή εξουσίας. Έτσι, για παράδειγμα, οι γυναίκες μπορεί να συμμετέχουν στην δημόσια συζήτηση -ή ακόμη και να τη διαμορφώσουν- πάνω σε ζητήματα φύλου, προσπαθώντας να επιδράσουν στην λήψη των πολιτικών αποφάσεων. Αυτή ακριβώς η ενεργοποίηση της δημόσιας σφαίρας μπορεί να λειτουργεί ως η αιτία για αλλαγή των πολιτικών αποφάσεων, κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, όμως μπορεί να λειτουργεί και ως αλλαγή του τρόπου με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η πολιτική, αφού πλέον οι πολίτες καταλαβαίνουν ότι (πρέπει να) είναι συνδιαμορφωτές της πολιτικής και οι πολιτικοί αντιλαμβάνονται αυτό τον ενεργό ρόλο που (πρέπει να) έχουν οι πολίτες στην λήψη αποφάσεων¹¹.

Βεβαίως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η δημόσια σφαίρα είναι, ταυτόχρονα, χώρος όσο και διαδικασία. Είναι χώρος όσον αφορά τον κοινό τόπο συνάντησης, διαλόγου, κατάθεσης ιδεών, σύγκρουσης επιχειρημάτων. Ο χώρος αυτός μπορεί να είναι αναλογικός ή ψηφιακός, σε κάθε περίπτωση όμως θα πρέπει να είναι κοινός και ανοιχτός για όλους. Είναι διαδικασία, γιατί η δημόσια σφαίρα αποτελεί μια πράξη διεκδίκησης που προσπαθεί να μετατοπίσει την ισορροπία δυνάμεων μεταξύ του πολιτικού συστήματος και της κοινωνίας των πολιτών¹². Με αυτό το σκεπτικό, οι Kovisto & Valiveronen θεωρούν τη δημόσια σφαίρα όχι ως χωρική διάσταση, αλλά ως διαδικασία αντί-ηγεμονικών αγώνων¹³.

Μια δημόσια σφαίρα αναδύεται εκεί όπου οι άνθρωποι αγωνίζονται για μια καλύτερη κοινωνία και ο αγώνας τους είναι μια διαδικασία συγκρότησης του δημόσιου που δημιουργεί χωρικά πεδία αντίστασης. Έτσι, η κοινωνική οργάνωση μετατρέπεται σε δημόσια σφαίρα όταν οι άνθρωποι δρουν πολιτικά από κοινού για έναν κοινό στόχο που προωθεί τη

11 Ó Broin, Deiric, Murphy, Mary. Politics, Participation and Power - Civil Society and Public Policy in Ireland. Dublin: Glasnevin Press, 2013. Επίσης, Homeyer, Ingmar von. "Participatory governance in the European Union", in: Liana Giorgi, Ingmar von Homeyer and Wayne Parsons (eds.): Democracy in the European Union: Towards the Emergence of a Public Sphere. Oxon: Routledge, 2006.

12 Fuchs, Christian. Social Media. A Critical Introduction. London: Sage, 2014.

13 Koivisto, Juha, and Esa Valiveronen. "The Resurgence of the Critical Theories of Public Sphere." Journal of Communication Inquiry, vol. 20, no. 2, Oct. 1996, pp. 18–36.

συμμετοχική δημοκρατία αντί της οικονομικής και κρατικής εξουσίας και όταν δημιουργούν δημόσιο χώρο -όπως, για παράδειγμα, δίκτυα πληροφόρησης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης- ως πολιτική στρατηγική για να επηρεαστούν οι πολιτικές αποφάσεις.

Αυτό το στοιχείο συνιστά τον πρώτο άξονα την προβληματικής της παρούσας εργασίας, δηλαδή το κατά πόσο οι πολίτες, όντας ενεργοί στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, μπορούν να επηρεάσουν την διαμόρφωση της πολιτικής και τη λήψη αποφάσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Προκειμένου να εξεταστεί αυτό το ερώτημα, κομβικό σημείο της εργασίας αποτελεί η έννοια και η λειτουργία της «ημερήσιας διάταξης», ή αλλιώς, της δημιουργίας ατζέντας.

Η θεωρία του καθορισμού της ημερήσιας διάταξης εξηγεί ποια θέματα και ποιοι ορισμοί ζητημάτων φτάνουν στην ημερήσια διάταξη πολιτικής. Σύμφωνα με αυτή την θεωρία, οι υπεύθυνοι λήψης αποφάσεων παρακολουθούν τη δημόσια ατζέντα, δηλαδή το σύνολο των θεμάτων που τα μέλη του κοινού αντιλαμβάνονται ως σημαντικά και τις ερμηνείες τους για αυτά τα θέματα. Από την μία οπτική, αυτό αποτελεί νομιμοποιητικό στοιχείο της άσκησης πολιτικής, βάσει την δημοκρατικής εκπροσώπησης. Έτσι, εάν για παράδειγμα οι αντιπρόσωποι (η πολιτική ηγεσία) δεν έχουν κοινή αντίληψη με τους εκπροσωπούμενους (τους πολίτες) για το τί είναι σημαντικό και το πώς πρέπει να αντιμετωπιστεί, τότε δεν υπάρχει πραγματική δημοκρατική αντιπροσώπευση, αφού η πολιτική ηγεσία αποφασίζει και δρα χωρίς να λαμβάνει υπόψη την κοινωνία¹⁴.

Ωστόσο, από μια άλλη οπτική γωνία, ο σχηματισμός της δημόσιας ατζέντας δεν συμβαίνει στο κενό: αντιθέτως, οι απόψεις της κοινής γνώμης κατασκευάζονται, από την διαμεσολάβηση των μέσων ενημέρωσης. Έτσι, ένα θέμα μπορεί να διογκώνεται και να προβάλλεται τόσο πολύ από τα μέσα ενημέρωσης που να πείθει τους πολίτες ότι όντως αποτελεί σημαντικό ζήτημα για το οποίο απαιτείται άμεσα πολιτική δράση. Άρα, προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα του ρόλου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη διαμόρφωση της πολιτικής και στη λήψη αποφάσεων στην Ε.Ε, αρχικά θα πρέπει να έχει υπάρξει ενδελεχής ανάλυση του τρόπου με τον οποίο κατασκευάζεται η κοινή γνώμη, διαμορφώνεται η θεματολογία της ημερήσιας διάταξης και καθορίζεται η πλαισίωση των πολιτικών αποφάσεων.

Αυτό ακριβώς το ζήτημα αποτελεί τον δεύτερο και τελικό άξονα της προβληματικής της έρευνας της παρούσας εργασίας, δηλαδή το κατά πόσο οι μηχανισμοί παραπληροφόρησης

14 Jones, Bryan and Baumgartner, Frank. The politics of attention : how government prioritizes problems. Chicago: University of Chicago Press, 2005

επιδρούν στον σχηματισμό της ατζέντας και στον καθορισμό της πλαισίωσης στα πολιτικά ζητήματα. Απόλυτα αλληλένδετη με τα παραπάνω είναι η επίδραση του σχηματισμού των θεμάτων ημερησίας διάταξης με το πολιτικό πρόγραμμα των κομμάτων: ακόμη και εάν δεν μπορεί να αποδειχθεί η επίδραση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη διαμόρφωση πολιτικής, ωστόσο είναι δυνατό να εξεταστεί η επίδρασή τους στον σχηματισμό των θεμάτων που έχουν προτεραιότητα στα κόμματα και στις κυβερνήσεις.

Προκειμένου να καλυφθούν όλα τα παραπάνω, στην εργασία γίνεται εκτεταμένη βιβλιογραφική ανασκόπηση, ενώ εξετάζονται περιπτώσεις απόπειρας διαμόρφωσης σε πολλές περιπτώσεις, με επιτυχία- των θεμάτων της ημερήσιας διάταξης από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και την επίδρασή τους στη μεταβολή του προγράμματος των κομμάτων και τη διαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων.

1.2 Σκοπός και στόχοι της εργασίας

Σήμερα, είναι ελάχιστες οι πτυχές της ζωής μας που δεν μπορεί κάποιος να ελέγξει ή να διαχειριστεί μέσα από μια έξυπνη εφαρμογή σε μια έξυπνη συσκευή – από την υγεία, την άθληση, τη διασκέδαση, την ενημέρωση, την εκπαίδευση, τις εμπορικές και τραπεζικές συναλλαγές, την κοινωνική αλληλεπίδραση, ακόμα και τη συμμετοχή σε πολιτικές διαβουλεύσεις.¹⁵ Το διαδίκτυο, από τα πρώτα ακόμα χρόνια της ανάπτυξής του, θεωρήθηκε ως ένας χώρος ελευθερίας και δημοκρατίας, που δίνει στους χρήστες την ευχέρεια να αναπτύξουν και να ανταλλάξουν ή να διακινήσουν ιδέες και πληροφορίες. Η ψηφιακή εποχή, οι ταχύτητες διασύνδεσης, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τα εργαλεία μέσα από τα οποία μπορεί να γίνει η χρήση τους (κινητά, ταμπλέτες, έξυπνες συσκευές, κλπ.) έχουν αλλάξει τόσο την αντίληψή μας, όσο και την χρήση που κάνουμε στο διαδίκτυο Ταυτόχρονα, το μέλλον της δημοκρατίας δεν μπορεί παρά να είναι ψηφιακό, και σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης εποχής. Οι δημοκρατικές αξίες πρέπει να είναι και να παραμένουν κυρίαρχες σε όλες τις πλατφόρμες, διασφαλίζοντας τη συμμετοχή των πολιτών για την ανταλλαγή απόψεων και τη λήψη αποφάσεων με τρόπο δημοκρατικό.¹⁶

Η παρούσα εργασία μελετά την εξέλιξη του διαδικτύου ως τη σημερινή ψηφιακή εποχή, καθώς και του ρόλου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη δημοκρατική διαδικασία και στη

15 Sgueo, Gianluca. Digital democracy. Is the future of civic engagement online? European Parliament, 2020. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646161/EPRS_BRI\(2020\)646161_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646161/EPRS_BRI(2020)646161_EN.pdf)

16 Jungherr, Andreas, Gonzalo Rivero, and Daniel Gayo-Avello. “Digital Media and Democracy.” Chapter. In *Retooling Politics: How Digital Media Are Shaping Democracy*, 212–35. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

λήψη αποφάσεων, λαμβάνοντας υπόψη τις τρέχουσες εξελίξεις, και πρόσφατα σχετικά γεγονότα, όπως για παράδειγμα, τη διασπορά ψευδών ειδήσεων και θεωριών συνωμοσίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19.

Η μεθοδολογική προσέγγιση της παρούσας εργασίας είναι η βιβλιογραφική ανασκόπηση και μελέτη, με σύνθεση θεωρητικού πλαισίου για την αναδιαμόρφωση των ερευνητικών ερωτημάτων και των αρχικών υποθέσεων και παρουσίαση των βασικών ευρημάτων.

1.3 Ερευνητικές Υποθέσεις

Η ψηφιακή εποχή μας έχει δώσει πολλές ευκαιρίες και δυνατότητες αλλά ταυτόχρονα, έχει δημιουργήσει μια σειρά από κινδύνους που πρέπει κανείς να λαμβάνει υπόψη, κυρίως όσον αφορά την ενημέρωσή/ πληροφόρησή του σχετικά με πολιτικές εξελίξεις σε τοπικό, εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Η διαμόρφωση της κοινής γνώμης μέσα από το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελεί πλέον κυρίαρχη τάση και δεν είναι τυχαίο ότι σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να επηρεάσει σημαντικά πολιτικές καταστάσεις ή αποφάσεις. Στην αναζήτησή μας για απαντήσεις στα κεντρικά ερωτήματα που τέθηκαν, θα εξετάσουμε τις παρακάτω υποθέσεις:

- Οι νέες τεχνολογίες, το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δίνουν λύσεις, ευκαιρίες και ευελιξία στους χρήστες/ πολίτες σε πολλούς τομείς της καθημερινότητάς τους (π.χ. πληροφόρηση, γνώσεις, διασκέδαση, επικοινωνία, τηλεργασία, τηλε-εκπαίδευση, τηλεδιασκέψεις, κλπ.).
- Τρεις είναι οι βασικοί παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν τη διαμόρφωση πολιτικής:
 1. Οι χρήστες/δρώντες στο διαδίκτυο,
 2. Το περιεχόμενο που αναρτάται από τους ίδιους ή παρακολουθείται από αυτούς,
 3. Οι συμπεριφορές (των χρηστών/ δρώντων & αυτών που λαμβάνουν την πληροφορία/ περιεχόμενο). Συνήθως, οι μελέτες επικεντρώνονται στους χρήστες και στο είδος του περιεχομένου. Η συμπεριφορά όμως είναι εξίσου σημαντική και θα πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη στη μελέτη.
- Μελέτες έχουν δείξει ότι οι άνθρωποι υιοθετούν διαφορετική συμπεριφορά όταν λειτουργούν στο διαδίκτυο και στις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, κυρίως προστατευόμενοι από την ανωνυμία ή το γεγονός ότι η αντιπαράθεση δεν λαμβάνει

χώρα στον πραγματικό κόσμο (άρα δεν θα έχει αντίστοιχες επιπτώσεις). Αυτό μπορεί να αφορά τον τρόπο που παρουσιάζουν τον εαυτό τους, τις επιλογές που κάνουν ως καταναλωτές, τις πολιτικές απόψεις που εκφράζουν και τον τρόπο που αλληλοεπιδρούν με άλλους χρήστες.

- Δεν υπάρχει επαρκές νομικό και θεσμικό πλαίσιο για την προστασία των προσωπικών δεδομένων και της ιδιωτικότητας, ενώ οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης ως εργαλεία δεν έχουν ευθύνη ούτε διώκονται νομικά για περιεχόμενο που ανεβάζουν οι χρήστες τους.
- Οι πλατφόρμες αναζήτησης αλλά και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης χρησιμοποιούν αλγόριθμους που αναλύουν αυτόματα τη συμπεριφορά και τις επιλογές του χρήστη όταν αυτός δρα στο διαδίκτυο. Αυτό επιτρέπει μια μεθοδευμένη προσέγγιση για κάθε μεμονωμένο χρήστη, αξιοποιώντας τις ίδιες τις επιλογές του, ώστε να βλέπει διαφημίσεις, νέα, προτάσεις για συμμετοχή σε ομάδες και δρώμενα ή σύνδεση με άλλους χρήστες. Όσο κι αν αυτός ο τρόπος εν μέρει διευκολύνει το χρήστη δίνοντάς του στοχευμένες λύσεις και επιλογές που πιθανώς του ταιριάζουν, από την άλλη, παραβιάζει σημαντικούς κανόνες όσον αφορά την ελευθερία της επιλογής σχετικά με τη χρήση του διαδικτύου, καθώς, επί της ουσίας, δημιουργεί ένα μόνο εύρος πηγών πληροφόρησης, ειδήσεων, κλπ. που απορρίπτει (μέσω του αλγορίθμου) άλλες πιθανές πηγές. Όταν αυτό αφορά την αγοραστική συμπεριφορά των χρηστών, ίσως να μην είναι τόσο σημαντικό. Όταν όμως αυτό αφορά θέματα πολιτικής ενημέρωσης μπορεί να αποτελέσει σημαντική πρόκληση για την δημοκρατική διαδικασία.
- Το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στις καμπάνιες παραπληροφόρησης, στη διασπορά ψευδών ειδήσεων (fake news) και στην προβολή θεωριών συνωμοσίας (conspiracy theories). Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές σε περιόδους πολιτικών αναταραχών, κατά τη διάρκεια εκλογικών αναμετρήσεων (εκλογική αναμέτρηση στις ΗΠΑ το 2016, επίθεση ακροδεξιών εξτρεμιστών στο Καπιτώλιο το 2021 που υποκινήθηκε μέσα από πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, κλπ.) αλλά και κατά την περίοδο παγκόσμιων ή περιφερειακών κρίσεων (όπως η παγκόσμια οικονομική κρίση, η πρόσφατη κρίση μεταξύ Τουρκίας-Ελλάδα με την παραβίαση της ελληνικής υφαλοκρηπίδας το καλοκαίρι του 2020, και η υγειονομική κρίση COVID-19 το 2020).
- Υπάρχει και πρέπει να αξιοποιηθεί περαιτέρω η δυνατότητα χρήσης του διαδικτύου από κυβερνητικές πλατφόρμες που παρέχουν έγκυρη πληροφόρηση, επιτρέπουν ευρεία

συμμετοχή του κοινού σε ανοικτές διαβουλεύσεις, με σωστή διαχείριση, ώστε να δημιουργηθεί εμπιστοσύνη και ο ανοικτός διάλογος να γίνεται μέσα σε ένα δομημένο και θεσμοθετημένο πλαίσιο.

1.4 Ερευνητικά ερωτήματα

Η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), βασίζεται σε θεμελιώδη ιδεώδη όπως η δημοκρατία και η ισορροπημένη διαχείριση των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ των χωρών μελών της, με στόχο τη διασφάλιση της ειρήνης και της ισονομίας. Οι αρχές της δημοκρατικής διακυβέρνησης¹⁷ σε συνδυασμό με τα παραπάνω ιδεώδη είναι που έχουν διασφαλίσει μια τόσο μακρά περίοδο ειρήνης στην Ευρώπη.

Την ίδια στιγμή, η Ε.Ε. είναι αντιμέτωπη με μια σειρά από προκλήσεις που δημιουργούν σημαντικές πιέσεις για τη δημοκρατία και τους δημοκρατικούς θεσμούς. Η λήψη αποφάσεων και η θεσμοθέτηση συγκεκριμένων μέτρων, απαιτούν σωστή και ολοκληρωμένη πληροφόρηση, όχι μόνο για τους πολιτικούς δρώντες, αλλά κυρίως για τους πολίτες οι οποίοι τους εκλέγουν. Μια «ανοιχτή» δημοκρατική διακυβέρνηση, βασίζεται σε ανοιχτό διάλογο με τους πολίτες, όπου τους δίνεται τόσο η δυνατότητα όσο και το βήμα για να εκφράσουν πολλές και διαφορετικές απόψεις και θέσεις. Η πρόκληση όμως για την επίτευξη του διαλόγου γίνεται ακόμα μεγαλύτερη στη σημερινή ψηφιακή εποχή, όπου η πληθώρα των πληροφοριών από πολλές και διαφορετικές πηγές – άλλες έγκριτες και άλλες όχι – δημιουργεί σύγχυση σχετικά με το τι ισχύει στην πραγματικότητα και τι όχι. Η πληροφορία, πολλές φορές μπορεί να είναι ελεγχόμενη, κατευθυνόμενη και στοχευμένη προς τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, περιορίζοντας τη συζήτηση και εξυπηρετώντας συγκεκριμένους σκοπούς και στόχους.

Στόχος στα πλαίσια αυτής της μελέτης είναι να εξεταστούν μια σειρά από ερωτήματα που θα βοηθήσουν στην κατανόηση της χρήσης των ψηφιακών μέσων ενημέρωσης και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ώστε να διασαφηνιστεί:

17 Οι αρχές της Δημοκρατικής Διακυβέρνησης είναι: 1) Συμμετοχή, εκπροσώπηση, Δίκαιη διεξαγωγή εκλογών, 2) Αποκρισιμότητα, 3) Αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα, 4) Διαφάνεια, 5) Ισχύς των κανόνων δικαίου, 6) Ήθος & ηθική συμπεριφορά, 7) Ικανότητα και δυνατότητα, 8) Καινοτομία και δεκτικότητα στις αλλαγές, 9) Βιωσιμότητα και μακροπρόθεσμος προσανατολισμός, 10) Χρηστή οικονομική διαχείριση, 11) Ανθρώπινα δικαιώματα, Πολιτιστική ποικιλομορφία και Κοινωνική Συνοχή, 12) Υπευθυνότητα. Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Η ποιότητα της δημόσιας διοίκησης. Μια εργαλειοθήκη για τους επαγγελματίες της δημόσιας διοίκησης. Β' αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση. Επιμέλεια και μετάφραση Καρβούνης, Αντώνης. Αθήνα: Υπουργείο Εσωτερικών 2019

- 1) Ποιος είναι ο ρόλος του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην διαμόρφωση πολιτικής και τη λήψη αποφάσεων εντός της Ε.Ε.;
- 2) Μπορεί το διαδίκτυο να δημιουργήσει / υποκινήσει κοινωνικά κινήματα;
- 3) Πώς το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζουν τις δημοκρατικές διαδικασίες και λειτουργίες;

Για την απάντηση αυτών των κεντρικών ερωτημάτων, θα εξεταστούν μια σειρά από υποθέσεις στις οποίες θα βασίσουμε τη χαρτογράφηση της σχετικής βιβλιογραφίας για τη διεξαγωγή των επιθυμητών συμπερασμάτων και προτάσεων.

Κεφάλαιο 2 – Έννοια και λειτουργίες της ψηφιακής δημοκρατίας

2.1 Γενικό περίγραμμα του κεφαλαίου

Η ψηφιακή δημοκρατία είναι μια ευρέως συζητούμενη αλλά ασαφής έννοια, για την οποία δεν έχει αποτυπωθεί ένας ενιαία αποδεκτός ορισμός. Στην παρούσα εργασία, η ψηφιακή δημοκρατία προσεγγίζεται ως μια έννοια που συνδέει τις πρακτικές και τους θεσμούς του συλλογικού πολιτικού αυτοπροσδιορισμού με τις ψηφιακές υποδομές που τον πλαισιώνουν. Η ψηφιακή δημοκρατία έχει τόσο αναλυτική όσο και κανονιστική διάσταση¹⁸.

Υπό την αναλυτική διάσταση, η ψηφιακή δημοκρατία διερευνά τον τρόπο με τον οποίο η χρήση των ψηφιακών τεχνολογιών μπορεί να επηρεάσει τις συνθήκες, τους θεσμούς και τις πρακτικές της πολιτικής δέσμευσης και της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Ως κανονιστική έννοια, μας δίνει τη δυνατότητα να σκεφτούμε τη δημοκρατία ως μια ανοικτή, μεταβαλλόμενη μορφή πολιτικής οργάνωσης που βρίσκεται πάντα υπό διαμόρφωση και συνεχή εξέλιξη. Αυτή η δυναμική της οφείλεται, πρωτίστως, στις αντικρουόμενες αρχές, ερμηνείες και επιδιώξεις που ενυπάρχουν¹⁹ στην δημοκρατία, όπως η ελευθερία, η ισότητα και η λαϊκή κυριαρχία.

Από την άλλη, η δυναμική αυτή αντανakλά επίσης ένα μεταβαλλόμενο τοπίο των μέσων ενημέρωσης, το οποίο επιφέρει νέες δυνατότητες αντίληψης, πραγμάτωσης και άσκησης του πολιτικού αυτοπροσδιορισμού. Έτσι, η ψηφιακή δημοκρατία δεν θα πρέπει να θεωρείται ούτε ως ουτοπικό μοντέλο ενός επικείμενου μέλλοντος ούτε ως απλή εξάλειψη της διαμεσολάβηση των υφιστάμενων δημοκρατικών θεσμών. Υπό αυτό το πρίσμα, η ψηφιακή δημοκρατία μπορεί να προσεγγιστεί ως μια «ανοικτή»²⁰ διαδικασία, που διασυνδέει την πολιτική με την ψηφιακή τεχνολογία.

18 Kneuer, Marianne. “E-Democracy: A New Challenge for Measuring Democracy.” *International Political Science Review / Revue Internationale de Science Politique*, vol. 37, no. 5, 2016, pp. 666–678.

19 Για την ακρίβεια, το ότι υπάρχουν και αναγνωρίζονται οι αντικρουόμενες αρχές και οι πολίτες αντιμάχονται προκειμένου να λάβουν τις αποφάσεις αποτελεί το κύριο προσδιοριστικά στοιχεία της δημοκρατίας. Επ’ αυτού, Καστοριάδης, Κορνήλιος. *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μάς σήμερα*. Αθήνα: Ψυλόν, 1999.

20 Σύμφωνα με την Landemore, η ανοικτή δημοκρατία αναφέρεται στην λήψη των αποφάσεων από τον ίδιο τον λαό, και όχι από τις ελίτ. Η συγγραφέας ορίζει πέντε θεσμικές αρχές ως θεμέλια μιας ανοικτής δημοκρατίας: τα συμμετοχικά δικαιώματα, η διαβούλευση, η αρχή της πλειοψηφίας, η δημοκρατική εκπροσώπηση και η διαφάνεια. Landemore Hélène. *Open Democracy: Reinventing Popular Rule for the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press, 2020.

Στο παρόν κεφάλαιο αποτυπώνονται ορισμένες πτυχές της αλληλεπίδρασης της τεχνικής αλλαγής και της ελπίδας για εκδημοκρατισμό, ενώ επανεξετάζεται κριτικά η υπόθεση του ότι ο εκδημοκρατισμός θα επιτευχθεί δια μέσου της τεχνολογίας. Επ' αυτού, διαπιστώνονται δύο σχολές σκέψης: η μία αναγνωρίζει το ψηφιακό περιβάλλον ως²¹ μοχλό πολιτικής αλλαγής που εξαλείφει κάθε μορφή διαμεσολάβησης και η άλλη αξιολογεί τις δυνατότητες των ψηφιακών τεχνολογιών να φέρουν σε πέρας τις δημοκρατικές αρχές σε νέα περιβάλλοντα. Επίσης, στο κεφάλαιο εξετάζονται τέσσερις τομείς της ψηφιακής δημοκρατίας προκειμένου να γίνει απεικόνιση του μετασχηματισμού των δημοκρατικών θεσμών και πρακτικών: η δημοκρατική διακυβέρνηση και ο ρόλος των πολιτών, η δημόσια σφαίρα ως προϋπόθεση της δημοκρατικής δράσης και της διαμόρφωσης της πολιτικής γνώμης, η οργάνωση και οι νέες μορφές εξουσίας και κυριαρχίας.

2.2 Εννοιολογικός προσδιορισμός ψηφιακής δημοκρατίας

Η ψηφιακή επανάσταση έχει φέρει δραματικές αλλαγές στη βιομηχανία των μέσων ενημέρωσης, η οποία βρίσκεται στη διαδικασία ενός μετασχηματισμού που μπορεί να συγκριθεί με τον αντίκτυπο που είχε η εμφάνιση της τηλεόρασης κατά τον 20ο αιώνα. Στην εποχή υπάρχουν πολύ περισσότερα κανάλια, υποστηριζόμενα από νέα επιχειρηματικά μοντέλα και την αυξανόμενη σημασία του Διαδικτύου και των κοινωνικών μέσων ως πηγή πληροφοριών. Ενδεικτικά, το 2020, για πρώτη φορά οι διαφημιστικές δαπάνες σε ψηφιακές πλατφόρμες όπως η Google και το Facebook ξεπέρασαν αυτό για τα παραδοσιακά μέσα, μια ιστορική αλλαγή στην αγορά που επιταχύνθηκε περαιτέρω από την πανδημία.²²

Η αφθονία περιεχομένου και η διάθεση πολλών και υψηλής ποιότητας μέσων, δημιουργούν μοναδικές συνθήκες στις οποίες ο ανταγωνισμός μεταξύ παρόχων (τόσο περιεχομένου όσο και πρόσβασης) στοχεύει στο να προσελκύσει την προσοχή του χρήστη. Ενώ το διαθέσιμο περιεχόμενο και οι πληροφορίες δεν λείπουν, αυτό που λείπει είναι η προσοχή του χρήστη.

21 Υπό την έννοια ότι, εφόσον ο κοινοβουλευτισμός αποτελεί, στην ουσία, μια διαμεσολαβητική μορφή δημοκρατίας, με την ψηφιακή τεχνολογία ο πολίτης μπορεί αν συμμετέχει ο ίδιος, άμεσα, χωρίς να χρειάζεται η διαμεσολάβηση κάποιου τρίτου. Βλ. Robles-Morales José Manuel and Córdoba-Hernández Ana María. Digital Political Participation, Social Networks and Big Data. Disintermediation in the era of Web 2.0 Cham: Palgrave Macmillan, 2019.

22 Montagud, M., Orero, P., & Fernández, S. (2020). Immersive media and accessibility: hand in hand to the future

Μελετητές αναφέρονται σε αυτές τις περιστάσεις ως «οικονομία της προσοχής», όπου η προσοχή είναι ελλιπής και πρέπει να διατεθεί πιο αποτελεσματικά.^{23, 24, 25}

Η ψηφιακή δημοκρατία αποτελεί την σημερινή εκδοχή της ιδέας του εκδημοκρατισμού - νοούμενου ως η άμεση συμμετοχή των πολιτών στα κοινά- μέσω της τεχνολογίας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ψηφιακή δημοκρατία είχε εκδηλωθεί κατά το παρελθόν, όχι μόνο σε θεωρητικά κείμενα, αλλά και σε πειραματικές εφαρμογές. Μια τέτοια εφαρμογή ήταν το Whole Earth 'Lectronic Link, γνωστό με το ακρωνύμιο WELL, το οποίο λειτούργησε ως ένας ψηφιακός χώρος που τα μέλη μπορούσαν να δημιουργήσουν forums για διάφορα ζητήματα, το οποίο, όμως, δεν εξελίχθηκε ποτέ ως πλατφόρμα διαμόρφωσης κινηματικών μορφών πολιτικής διεκδίκησης.

Εδώ θα πρέπει να υπογραμμιστεί μια εξέλιξη αναφορικά με το γεωγραφικό εύρος της άμεσης συμμετοχής των πολιτών στην διαμόρφωση των πολιτικών. Τη δεκαετία του 1980 και του 1990 είχε διατυπωθεί η ιδέα θέσπισης των «συνεδριάσεων του ηλεκτρονικού δημαρχείου»²⁶, όπου οι πολίτες θα μπορούσαν, δια μέσου της καλωδιακής τηλεόρασης, να θέτουν ζητήματα προς ψηφοφορία και να ψηφίζουν. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, με την εξάπλωση του διαδικτύου, εμφανίστηκαν νέα οράματα για τις εικονικές κοινότητες: έτσι, η εικόνα του τοπικού δημαρχείου αντικαταστάθηκε από την εικόνα του «παγκόσμιου χωριού». Το συγκεκριμένο ιδεολόγημα έχει ως βάση του την ουτοπική ιδέα μιας αποθνηκοποιημένης δημοκρατίας, η οποία θα εκτυλίσσεται στο εικονικό πεδίο, έξω από την εμβέλεια της κυβέρνησης. Καταδικάζοντας τους υπάρχοντες πολιτικούς θεσμούς ως αλλοτριωτικούς, οι πρωτοπόροι του διαδικτύου είχαν ως στόχο να μεταφέρουν την τεχνολογική προοπτική τους για τη δημοκρατία στον κυβερνοχώρο. Η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του Barlow²⁷ αναφέρει τις καθιερωμένες δημοκρατίες ως τυραννίες, ενώ διατυπώνει ότι ο κυβερνοχώρος θα διευκολύνει νέες μορφές πολιτικής και οικονομικής

23 Lanham, R. A. (2006). *The economics of attention: Style and substance in the age of information*. University of Chicago Press.

24 Ksiazek, T. B. et al. (2019)

25 “Television News Repertoires, Exposure Diversity and Voting Behavior in the 2016 U.S. Election” [in] *Journalism & Mass Communication Quarterly*. 2019: 1 – 25

26 Electronic Town Hall meeting. Μάλιστα, ο Ross Perot, πολυεκατομμυριούχος που είχε κατέλθει ως υποψήφιος για τις προεδρικές εκλογές στις ΗΠΑ, είχε προτείνει την καθολικότητα της εφαρμογής αυτών των συνεδριάσεων. Schwartz, Evan. “Direct Democracy. Are you ready for the Democracy Channel?” *The Wired*, January 1, 1994.

27 Barlow, John Perry. “A Declaration of the Independence of Cyberspace”. Davos, Switzerland, February 8, 1996. <https://www.eff.org/cyberspace-independence>.

αυτοδιάθεσης, αποτελούμενες από ελεύθερα και ισότιμα άτομα. Αυτό το ιδεολόγημα αποτελεί μια συγχώνευση των νεοφιλελεύθερων ιδεών που θεωρούν τις κυβερνήσεις ως μηχανισμούς δέσμευσης, περιορισμού και καταπίεσης του ατόμου με τις ιδέες περί ατομικής απελευθέρωσης²⁸. Το συγκεκριμένο ιδεολόγημα θα μας απασχολήσει στην παρούσα έρευνα, καθώς ένα σημαντικό μέρος των κοινωνικών δικτύων της «εναλλακτικής δεξιάς» (alt-right) χαρακτηρίζεται από αυτές τις αρχές –ειδικά στις ΗΠΑ.

Από τις αρχές του 2000 καταγράφεται μια άλλη σημαντικότερη αλλαγή: πλέον, οι χρήστες του internet δεν είναι μόνο καταναλωτές του περιεχομένου, αλλά και δημιουργοί. Ως παραγωγοί του περιεχομένου, τα άτομα είναι σε θέση να συνεισφέρουν ατομικά στο δημόσιο διάλογο²⁹. Οι αναδυόμενες υπηρεσίες επικοινωνίας, όπως τα ιστολόγια, τα ημερολόγια, τα podcasts, τα εικονικά ραδιόφωνα και τα κανάλια βίντεο, δημιουργούν νέες δυνατότητες στα άτομα, όχι μόνο να εκφέρουν δημόσιο λόγο –άρα, υπό άλλη διατύπωση, να ασκήσουν και να ασκηθούν στην δημοκρατία—αλλά επίσης να φανταστούν πώς θέλουν να είναι η δημοκρατία³⁰.

Με την πάροδο των ετών, την εξέλιξη της τεχνολογίας και την εξοικείωση με την χρήση των μέσων, μπορούν να διαπιστωθούν δύο τάσεις: Η μία αφορά την ανάδειξη της ψηφιακής δημοκρατίας ως ένα εργαλείο πολιτικής αλλαγής³¹, που όμως δεν διαθέτει την ουτοπική, επαναστατική πινελιά της εικονικής δημοκρατίας, καθώς επικεντρώνεται στην υλοποίηση ενός νέου σταδίου μαζικής συμμετοχής σε μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία.³² Η ελευθερία δεν αποτελεί πλέον προνόμιο μιας ελίτ πρωτοπόρων του διαδικτύου, αλλά συμβιβάζεται με τις έννοιες της πολιτισμικής ποικιλομορφίας, του πολιτικού λόγου και της δικαιοσύνης στο πλαίσιο μιας δικτυακής δημοκρατίας.³³ Το τίμημα για την ενσωμάτωση του διαδικτύου, ωστόσο, είναι η συγχώνευση εμπορικών και ανεξαρτητοποιητικών λογικών.

28 Turner, Fred. *From counterculture to cyberculture: Stewart Brand, the Whole Earth Network, and the rise of digital utopianism*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.

29 Bruns, Alex and Schmidt, Jan-Hinrik. “Prodsusage: A closer look at continuing developments”. *New Review of Hypermedia and Multimedia*, 17(1), 2011, pp. 3–7

30 Dahlgren, Lincoln. “The Internet and the Democratization of Civic Culture”. *Political Communication*, 17(4), 2000, pp. 335–340.

31 McPhillips, F. Internet Activism. Towards a Framework for Emergent Democracy. In P. Isaiás, M. B. Nunes, & I. J. Martínez (Eds.), *Proceedings of the IADIS International Conference WWW/Internet 2006* (Vols. 5–8, pp. 329–338).

32 Froomkin, M. Technologies for Democracy. In P. Shane (Ed.), *Democracy Online: The Prospects for Political Renewal Through the Internet*, 2004, pp. 3–20.

33 Noveck, B. S. *Smart citizens, smarter state: The technologies of expertise and the future of governing*. Harvard University Press, 2015.

Τα νέα επιχειρηματικά μοντέλα οδηγούν στην παγκόσμια κοινωνικοποίηση νέων υπηρεσιών επικοινωνίας, ενώ ταυτόχρονα εμπορευματοποιούν την ιδιωτική σφαίρα και τον ανθρώπινο νου.

Η δεύτερη τάση είναι αυτή στην οποία η αντιληπτή αμεσότητα της ψηφιακής τεχνολογίας και οι δυνατότητές της για «οργάνωση χωρίς οργάνωση»³⁴ θεωρείται ότι έχει τη δύναμη να ισοπεδώσει τις καθιερωμένες ιεραρχίες και να εξαλείψει τις ισχυρές γραφειοκρατίες. Έτσι, υπό αυτή την αντίληψη, υπάρχει μια δύναμη, η οποία εδράζεται στην συνεργασία μεταξύ των ψηφιακά συνδεδεμένων ανθρώπων, η οποία συνδέει τον ατομικισμό και την αλληλεγγύη με απρόβλεπτους τρόπους, οι οποίοι ενεργοποιούνται από το πλήθος.³⁵

Με βάση αυτές τις δύο τάσεις, διαμορφώνονται οι απόψεις για τον συνεχιζόμενο μετασχηματισμό της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Έτσι, ενώ ορισμένες προσεγγίσεις επικεντρώνονται στις πτυχές αυτής της αλλαγής που εστιάζονται στην κατάλυση/απελευθέρωση από τους θεσμούς, άλλες ενδιαφέρονται για τις πειραματικές πρακτικές που μπορεί να οδηγήσουν σε νέους ή διαφοροποιημένους δημοκρατικούς θεσμούς.

Στην πρώτη εκδοχή αυτών των απόψεων, διατυπώνονται αφηγήματα αποσύνθεσης και αποσταθεροποίησης. Αυτό περιλαμβάνει παρατηρήσεις σχετικά με την αυξανόμενη ευθραυστότητα των άλλοτε ισχυρών πολιτικών κομμάτων, την εκθρόνιση των εκλογών και των εκλογικών οργάνων ως βασικών δημοκρατικών θεσμών και τη βαθιά διαρθρωτική αλλαγή της δημόσιας σφαίρας. Η τελευταία αφορά επίσης τη διαβρωτική δύναμη των μέσων μαζικής ενημέρωσης που καθορίζει την ατζέντα προς όφελος μιας πιο άμεσης μορφής πολιτικής επικοινωνίας³⁶. Σύμφωνα με την προοπτική αυτή, οι ψηφιακές υπηρεσίες επικοινωνίας έχουν καταστεί απειλή για τη μεταπολεμική δημοκρατία και, ως εκ τούτου, εγείρουν το ερώτημα αν και πώς πρέπει να υπερασπιστεί η δημοκρατία απέναντι στον κατακερματισμό και την υβριδοποίηση της δημόσιας σφαίρας, την αυξανόμενη απρόβλεπτη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης, αλλά και την εξομάλυνση της ρητορικής μίσους, της βίας και των εκστρατειών παραπληροφόρησης³⁷.

34 Shirky, C. *Here comes everybody: The power of organizing without organizations*. Penguin Books, 2009.

35 Aguiton, C., & Cardon, D. "The Strength of Weak Cooperation: An Attempt to Understand the Meaning of Web 2.0". *Communications & Strategies*, 65, 2007, pp. 51–65.

36 Coleman, S. *Can the internet strengthen democracy?* Polity Press, 2017.

37 Βλέπε Bennett, W. L., Segerberg, A., & Knüpfer, C. B. "The democratic interface: Technology, political organization, and diverging patterns of electoral representation". *Information, Communication & Society*, 21(11), 2020, pp. 1655–1680, καθώς και De Blasio, E., and Viviani, L. "Platform Party between Digital

Οι προσεγγίσεις για την εξάλειψη των θεσμών ή της διαμεσολάβησης³⁸ τείνουν να επιρρίπτουν την ευθύνη στις ψηφιακές τεχνολογίες. Θεωρούν τις πλατφόρμες και τα αλγοριθμικά συστήματα ως κινητήριες δυνάμεις της δημοκρατικής αλλαγής και έτσι αποδίδουν ισχυρή δράση στην ψηφιοποίηση και τα υποκείμενα επιχειρηματικά μοντέλα της. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης διαστρεβλώνουν τον δημοκρατικό λόγο μέσω των ειδικών εφαρμογών, που εμπεριέχουν ψεύτικους λογαριασμούς, αναρτήσεις με πληρωμένο περιεχόμενο, ψηφιακές «φάρμες», κ.ο.κ. Λόγω της παγκόσμιας εμβέλειάς τους, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης συγκεντρώνουν την εργαλειακή / επικοινωνιακή εξουσία³⁹ στα χέρια λίγων τεχνολογικών κολοσσών, υπονομεύοντας ουσιαστικά την ικανότητα αυτοδιάθεσης μιας κοινωνίας. Έτσι, όροι όπως η «διαδικτυακή δημοκρατία» υπονοούν ότι οι ψηφιακές υποδομές έχουν επίσης διαμορφωτικές επιδράσεις στους δημοκρατικούς θεσμούς και έτσι τους αποδέχονται σιωπηρά ως σχέδια κοινωνικής αλλαγής.

Αντίθετα, οι αφηγήσεις για τον δημοκρατικό μετασχηματισμό παρουσιάζουν την ψηφιακή δημοκρατία ως πειραματικό περιβάλλον για την ενεργό μεταρρύθμιση των υφιστάμενων αντιπροσωπευτικών θεσμών. Οι ψηφιακοί πόροι για πολιτική δράση επιτρέπουν προκλητικές δημοκρατικές διαδικασίες, ορισμένες από τις οποίες μπορεί να μεταφραστούν σε νέα θεσμικά πλαίσια. Παραδοσιακά, ο νόμος και ο νομοθέτης αποτελούν ένα κεντρικό πολιτικό μέσο: οι νόμοι είναι τα μέσα με τα οποία οι πολίτες, μέσω των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων τους, διαμορφώνουν την κοινωνική τάξη και τις κοινωνικές σχέσεις. Ένας αυξανόμενος αριθμός οργανώσεων των πολιτών αναδύεται γύρω από τις νομοθετικές λειτουργίες με στόχο τη μεταρρύθμιση, την ενίσχυση ή ακόμη και την αντικατάσταση αυτών των νομοθετικών λειτουργιών έχοντας ως στόχο να καταστήσουν τον οργανωμένο σχηματισμό πολιτικής βούλησης πιο διαφανή και άμεσο⁴⁰. Τα κοινωνικά κινήματα πειραματίζονται επίσης με άμεσες μορφές δημοκρατικής λήψης αποφάσεων που

Activism and Hyper-Leadership: The Reshaping of the Public Sphere". *Media and Communication*, 8(4), 2020, pp. 16–27.

38 Urbinati, N. *Me the people: How populism transforms democracy*. Harvard University Press, 2019

39 Zuboff, S. *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. Profile books, 2019.

40 Deseriis, M. Rethinking the digital democratic affordance and its impact on political representation: Toward a new framework. *New Media & Society*, 23(8), 2021, pp. 2452–2473.

Deseriis, M. and Vittori, D. Platform Politics in Europe: Bridging Gaps between Digital Activism and Digital Democracy at the Close of the Long 2010s. *International Journal of Communication*, 13(11), 2019.

περιλαμβάνουν την ανάπτυξη εξατομικευμένων υποδομών για την τοπική δέσμευση από κάτω προς τα πάνω.

Από τη σημερινή οπτική γωνία μιας δημοκρατίας που βρίσκεται σε εξέλιξη, και οι δύο εκδοχές για την ψηφιακή αλλαγή (η εκδοχή για την εξάλειψη των θεσμών και εκείνη για την εκ νέου θεσμοθέτηση των δημοκρατικών θεσμών) ρίχνουν φως σε πρακτικές, φορείς και μηχανισμούς που κάποτε θεωρούνταν δεδομένοι, που σήμερα πλέον ξεφτίζουν και θεωρούνται παρωχημένοι. Και οι δύο οπτικές ενισχύουν έτσι τη συνειδητοποίηση της μεταβλητότητας της δημοκρατίας, αλλά ιδίως η τελευταία επισημαίνει νέες επιλογές για την εφαρμογή του πολιτικού αυτοπροσδιορισμού στην πράξη και, επομένως, την πολιτικοποίηση και διαμόρφωση της ίδιας της δημοκρατίας.

Ακολουθώντας την τελευταία γραμμή σκέψης, οι ψηφιακές τεχνολογίες δεν θα πρέπει να θεωρούνται ούτε ανεξάρτητες κινητήριες δυνάμεις ούτε ένα απλό εργαλείο πολιτικής αλλαγής. Ουσιαστικά, αυτές οι τεχνολογίες συνιστούν έναν χώρο δυνατοτήτων⁴¹, οι οποίες μπορεί να υποδηλώνουν αλλά δεν καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι δημοκρατίες οικειοποιούνται τα ψηφιακά μέσα. Η έννοια του χώρου των δυνατοτήτων σημαίνει ότι οι τεχνολογίες επιτρέπουν αναρίθμητους, ενδεχόμενους τρόπους χρήσης τους, με απρόβλεπτες επιπτώσεις στη μελλοντική ζωή μας.

2.3 Δημοκρατικός μετασχηματισμός: τομείς και άξονες

Η ψηφιοποίηση παρέχει νέες δυνατότητες για την υλοποίηση του δημοκρατικού αυτοπροσδιορισμού που μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις τομείς του δημοκρατικού μετασχηματισμού. Οι τομείς αυτοί είναι ο ρόλος της κυβέρνησης και της ιδιότητας του πολίτη, η δημόσια σφαίρα, η σχέση μεταξύ συμμετοχής και εκπροσώπησης και τα ζητήματα κυριαρχίας και δικαιωμάτων.

Τα έργα ανοικτής διακυβέρνησης και ανοικτής δημοκρατίας στοχεύουν στο να καταστήσουν τις διαδικασίες πολιτικής πιο ευέλικτες και διαφανείς. Δίνοντας στους πολίτες τη δυνατότητα να συμμετέχουν άμεσα στις δημόσιες διοικήσεις, οι πολιτικές μπορούν να προσαρμοστούν καλύτερα στις ανάγκες τους. Η έννοια της ανοικτής δημοκρατίας επεκτείνεται σε όλα τα επίπεδα, από τοπικές συνεργασίες μέχρι πανεθνικά έργα (π.χ., η διεθνής επέκταση της ψηφιακής διακυβέρνησης). Ορισμένα έργα ανοικτής διακυβέρνησης

41 Evans, S. K., Pearce, K. E., Vitak, J., and Treem, J. W. Explicating Affordances: A Conceptual Framework for Understanding Affordances in Communication Research: Explicating Affordances. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 22(1), 2017, pp. 35–52

επιδιώκουν ρητά στρατηγικές παραγκωνισμού των πολιτικών κομμάτων και των παραδοσιακών ιεραρχιών. Ο επαναπροσδιορισμός της κυβέρνησης ως ψηφιακής πλατφόρμας αποβλέπει στην επίτευξη οριζόντιων μορφών συνεργασίας των πολιτών προς την κατεύθυνση της ανόθευτης υλοποίησης του «κοινού καλού».

Υπάρχουν πολλές θεωρίες αναφορικά με το πώς το διαδίκτυο επηρεάζει την πολιτική και πολιτειακή ενασχόληση των πολιτών. Μελετητές, όπως ο Putnam⁴² θεωρούν ότι το Διαδίκτυο θα έχει αρνητικό αντίκτυπο στη ενεργή ενασχόληση επειδή η τεχνολογία αυτή χρησιμοποιείται κυρίως για ψυχαγωγία. Ως αποτέλεσμα, οι πολίτες μπορεί να έχουν λιγότερο χρόνο για να αφιερώσουν σε πολιτικές ή κοινωνικές δραστηριότητες, όπως η συμμετοχή σε ομάδες πολιτών. Ωστόσο, ως αντεπιχείρημα, μπορεί να επισημανθεί ότι οι πιο συνηθισμένες χρήσεις του Διαδικτύου είναι για κοινωνική αλληλεπίδραση και αναζήτηση πληροφοριών, άρα οι πολίτες χρησιμοποιούν όλο και περισσότερο το Διαδίκτυο για να παρακολουθούν τις ειδήσεις και τις πολιτικές εκστρατείες και να συμμετέχουν σε διαδικτυακές πολιτικές δραστηριότητες. Μια μερίδα ερευνητών υποστηρίζει ότι το Διαδίκτυο χρησιμεύει για την ενεργοποίηση των πολιτών που έχουν ήδη προδιάθεση ή ενδιαφέρον για την πολιτική⁴³. Η υπόθεση εργασίας που αναπτύσσεται είναι ότι η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης εκθέτει τους ανθρώπους σε πληροφορίες σχετικά με πολιτικά ζητήματα ή τρέχοντα γεγονότα, γεγονός που αυξάνει την ευαισθητοποίηση και τη γνώση τους για τα ζητήματα αυτά και αυξάνει την πιθανότητα συμμετοχής τους στην πολιτική και πολιτειακή ζωή⁴⁴.

Ένας βασικός παράγοντας πρόβλεψης της συμμετοχής είναι οι επίσημοι και ανεπίσημοι κοινωνικοί δεσμοί που αυξάνουν την πιθανότητα να ζητηθεί και στη συνέχεια να συμφωνηθεί η συμμετοχή⁴⁵. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν κρίσιμες πλατφόρμες για την οικοδόμηση άτυπων και τυπικών κοινωνικών δεσμών, άρα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι έχουν τη δυνατότητα να αυξήσουν τη συμμετοχή στην πολιτική και

42 Putnam, R. D. 1995. Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America. *PS: Political Science and Politics*, 28, 1995, pp. 664–683. Επίσης, Putnam, R. D. 2000. *Bowling alone: The collapse and revival of American community*, New York: Touchstone, 2000.

43 Polat, R. K. The Internet and political participation: Exploring the explanatory links. *European Journal of Communication*, 2005, pp. 435–459.

44 Towner, T. L. All political participation is socially networked?: New media and the 2012 election. *Social Science Computer Review*, 31(5), 2013, pp. 527–541.

Wolfsfeld, G., Yarchi, M., & Samuel-Azran, T. Political information repertoires and political participation. *New Media & Society*, 18(9), 2016, pp. 2096–2115

45 Musick, M., & Wilson, J. *Volunteers: A social profile*. Bloomington: Indiana University Press, 2008

πολιτειακή ζωή⁴⁶. Επίσης, έχει επισημανθεί ο ρόλος της διαπροσωπικής συζήτησης στην ενίσχυση των επιδράσεων των μέσων ενημέρωσης στην πολιτική γνώση και συμμετοχή⁴⁷, ως εκ τούτου τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης παρέχουν μια εύκολη μέθοδο ανταλλαγής και συζήτησης πολιτικών θεμάτων, η οποία διευκολύνει την ενισχυμένη γνώση και αυξάνει την πιθανότητα πολιτικής έκφρασης και συμμετοχής στα πολιτικά πράγματα⁴⁸.

Παρ' όλες τις ελπίδες για αποτελεσματικά βήματα προς μια ψηφιακά ενεργοποιημένη άμεση δημοκρατία, οι έννοιες της μαζικής συμμετοχής αντιμετωπίζουν οργανωτικά όρια⁴⁹. Για τον λόγο αυτό, οι πρωτοβουλίες για την ανοικτή διακυβέρνηση συχνά επικεντρώνονται κυρίως στη βελτίωση της λογοδοσίας μέσω της διαφάνειας και της ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ πολιτών και κυβερνητικών θεσμών. Εν τω μεταξύ, νέα συστήματα λήψης αποφάσεων και μοντέλα για την ενεργό μαζική συμμετοχή έχουν αναδυθεί, προωθώντας μια ευρύτερη κατανόηση της ιδιότητας του πολίτη. Στις περισσότερες από αυτές τις πρωτοβουλίες οι πολίτες δεν θεωρούνται πλέον ως ψηφοφόροι, αλλά προορίζονται να συμμετέχουν ενεργά στις διαδικασίες διαβούλευσης καθώς και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.

Από την άλλη πλευρά, σε αντίθεση με αυτές τις συμμετοχικές πρωτοβουλίες, οι ψηφιακές τεχνολογίες διευκολύνουν επίσης τις τεχνοκρατικά προσανατολισμένες έννοιες της διακυβέρνησης. Η έννοια της δημοκρατίας των δεδομένων⁵⁰ για παράδειγμα, προσδιορίζει την ψηφιακή δημοκρατία ως ένα επιστημονικό και διαχειριστικό έργο που έχει σαν στόχο την τελειοποίηση της βάσης πληροφοριών ως προϋπόθεση για αποτελεσματικές πολιτικές. Αυτοί του είδους οι τεχνοκρατικές πρακτικές αντανακλούν την ιδέα ότι η ανάλυση δεδομένων μπορεί να δημιουργήσει πρωτοφανείς γνώσεις για τους πληθυσμούς για τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής⁵¹. Έτσι, η πολιτική συμμετοχή αντικαθίσταται με την

46 Chan, M. Social network sites and political engagement: Exploring the impact of Facebook connections and uses on political protest and participation. *Mass Communication and Society*, 19 (4), 2016, pp. 430–451.

47 Eveland, W.P. The effect of political discussion in producing informed citizens: The roles of information, motivation, and elaboration. *Political Communication*, 21(2), 2004, pp. 177–193

48 Yamamoto, M., Kushin, M. J., & Dalisay, F. Social media and mobiles as political mobilization forces for young adults: Examining the moderating role of online political expression in political participation. *New Media & Society*, 17(6), 2015, pp. 880–898

49 Landemore, H. Open Democracy and Digital Technologies. In L. Bernholz, H. Landemore, & R. Reich (Eds.), *Digital Technology and Democratic Theory* (pp. 62–89). The University of Chicago Press, 2021

50 Susskind, J. *Future politics: Living together in a world transformed by tech* (First edition). Oxford University Press, 2018.

51 Ulbricht, L. Scraping the Demos. *Digitalization, Web Scraping and the Democratic Project. Democratization*, 27(3), 2020, pp. 426–442

συλλογή δεδομένων και η λήψη αποφάσεων από τα κάτω αντικαθίσταται με την λήψη αποφάσεων από τα ανώτερα ιεραρχικά επίπεδα εξουσίας, υπό το πνεύμα ενός πατερναλισμού που επιτυγχάνει -για την ακρίβεια, που στοχεύει να επιτύχει- την κοινωνική ευημερία μέσω «ωθήσεων» από τα πάνω και όχι μέσω της ανάπτυξης ικανοτήτων για όλους.

Αναφορικά με τη δημόσια σφαίρα και τη λειτουργία της ως χώρο διαμόρφωσης γνώμης και βούλησης, αποτελεί βασική προϋπόθεση για τις φιλελεύθερες δημοκρατίες. Τα μέσα επικοινωνίας, η δημόσια σφαίρα και η δημοκρατική ζωή συνδέονται μεταξύ τους με πολλούς τρόπους. Όσον αφορά το ψηφιακό περιβάλλον, το περιεχόμενο και η λειτουργία της δημόσιας σφαίρας αφορά κυρίως στη διευκόλυνση των δημόσιων φωνών ή του περιεχομένου που δημιουργείται από τους χρήστες. Ενώ η ραδιοτηλεόραση και οι εφημερίδες παρείχαν προνομιακή πρόσβαση στο δημόσιο λόγο στους δημοσιογράφους και στην κοινωνική ελίτ, τα ψηφιακά μέσα εισήγαγαν υπηρεσίες επικοινωνίας «πολλών με πολλούς», οι οποίες, τουλάχιστον σε ένα επίπεδο, δίνουν φωνή σε όλους και δημιουργούν το υπόβαθρο να υπάρχει ένα κοινό που να έχει ένα εύρος ενημέρωσης.

Ωστόσο, ο μετασχηματισμός της δημόσιας σφαίρας δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στα ψηφιακά μέσα. Η διαμόρφωση της πολιτικής γνώμης μέσω του δημόσιου λόγου έχει γίνει όλο και πιο σημαντική, τόσο ως εκφορά άποψης, όσο και σε σχέση με τις εκλογές και τη λήψη κοινοβουλευτικών αποφάσεων. Ανταποκρινόμενη στη μείωση της εμπιστοσύνης στους δημοκρατικούς θεσμούς και τις δημόσιες ελίτ, η δημόσια σφαίρα έχει επίσης αναλάβει τη λειτουργία ενός παρατηρητή, ο οποίος θέτει σε θέση υπόλογού την άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Έτσι, ο διευρυνόμενος ρόλος της δημόσιας σφαίρας και η άνοδος των ψηφιακών μέσων διασταυρώνονται, με αποτέλεσμα την αλλαγή της εκπροσώπησης του κοινού και τη διαφοροποίηση της λειτουργίας του παρατηρητή. Τα tweets και οι αναρτήσεις στο Facebook έχουν γίνει αποδεκτές ως εκφράσεις της κοινής γνώμης και της «φωνής του λαού». Συνοψίζοντας, υπάρχει ισχυρή αλληλεξάρτηση μεταξύ των μεταβαλλόμενων ερμηνειών της δημόσιας σφαίρας, των μεταβαλλόμενων δημοκρατικών πρακτικών και της οικειοποίησης των ψηφιακών τεχνολογιών από τους πολίτες.

Ως «παρενέργεια» της αλληλεπίδρασης μέσω ψηφιακών μέσων, όπως οι πλατφόρμες, το κοινό συμβάλλει στην παραγωγή, την κυκλοφορία και την ιεράρχηση των ροών πληροφοριών. Τα παραδοσιακά μέσα μαζικής ενημέρωσης χάνουν τον έλεγχο των διαύλων επικοινωνίας τους στα κοινωνικά δίκτυα, ενώ η εξατομίκευση και η οριζόντια κατανομή των ροών πληροφοριών συμβάλλει σε σημαντική πλουραλισμό της δημόσιας σφαίρας. Ως αποτέλεσμα, τα κοινά πολιτικά σημεία αναφοράς, τα οποία προηγουμένως θεωρούνταν

προϋπόθεση για τον δημοκρατικό διάλογο και τη διαμόρφωση βούλησης, ενδέχεται να χάσουν την ισχύ τους.

Η ψηφιακή δημοκρατία διαμορφώνεται σε μια εποχή που οι άλλοτε προνομιούχες μορφές πολιτικής δράσης βρίσκονται σε παρακμή: τα πολιτικά κόμματα υποφέρουν από απώλεια μελών και η ισχύς του εκλογικού δικαιώματος ξεθωριάζει. Έτσι, σταδιακά, λαμβάνει χώρα μια εξισορρόπηση μεταξύ των δύο δυνάμεων της δημοκρατικής κυριαρχίας, δηλαδή της δημόσιας σφαίρας ως χώρου συζήτησης και της σφαίρας λήψης θεσμικών αποφάσεων, με αποτέλεσμα η πρώτη να έχει αποκτήσει μεγαλύτερη σημασία σε σχέση με τη δεύτερη.

Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πολιτική συμμετοχή υφίσταται μια μετατόπιση από τη μακροπρόθεσμη «δέσμευση» σε πολιτικές θέσεις και κόμματα σε πιο εφήμερες μορφές δράσης. Στη δημοκρατική διεπαφή⁵² μεταξύ της θεσμοθετημένης και της μη θεσμοθετημένης σφαίρας πολιτικής δράσης παρατηρούμε ένα πνεύμα αλλαγής, διερεύνησης νέων τύπων εμπλοκής και επηρεασμού των αντιπροσωπευτικών θεσμών. Ωστόσο, όπως ακριβώς θα διαπιστωθεί στο επόμενο κεφάλαιο, δεν χαρακτηρίζονται όλες οι μορφές συμμετοχής από προσήλωση στη δημοκρατία, ούτε έχουν ως στόχο την χειραφέτηση των πολιτών. Αντιθέτως, ορισμένες από αυτές τις μορφές ψηφιακής παρέμβασης δοκιμάζουν τα συνταγματικά όρια, χειραγωγούν και λειτουργούν με αντιδημοκρατικό γνώμονα.

52 Bennett, W. L., Segerberg, A., & Knüpfner, C. B. The democratic interface: Technology, political organization, and diverging patterns of electoral representation. *Information, Communication & Society*, 21(11), 2018, pp. 1655–1680

Κεφάλαιο 3 – Ο ρόλος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στον καθορισμό ατζέντας και τη διαμόρφωση πολιτικής

Η επιρροή στην πολιτική ατζέντα και ευρύτερα στον πολιτικό λόγο είναι μία από τις σημαντικότερες πηγές ισχύος. Το θεμελιώδες ερώτημα του ποιος μπορεί να καθορίζει την ατζέντα έχει μελετηθεί από διάφορες οπτικές γωνίες, συμπεριλαμβανομένων των μέσων ενημέρωσης, της διαμόρφωσης της πολιτικής και της πολιτικής επικοινωνίας⁵³. Ένα κεντρικό επιχείρημα είναι αυτό της λειτουργίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης, το οποίο υποστηρίζει ότι οι εφημερίδες, η τηλεόραση και το ραδιόφωνο επηρεάζουν το τι σκέφτονται και τι ενδιαφέρει τους πολιτικούς φορείς - δηλαδή το περιεχόμενο της πολιτικής ατζέντας. Βεβαίως, θα πρέπει αν σημειωθεί ότι παραμένει ανοικτό το ζήτημα του εάν η ατζέντα των μέσων ενημέρωσης διαμορφώνει την πολιτική ατζέντα ή το αντίστροφο και υπό ποιες συνθήκες⁵⁴.

Πέραν όμως των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης, το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν δημιουργήσει νέα υβριδικά συστήματα μέσων ενημέρωσης που έχουν διευρύνει τον αριθμό και τους τύπους των φορέων που είναι δυνητικά σε θέση να διαμορφώνουν τον πολιτικό λόγο και την ατζέντα⁵⁵. Ως εκ τούτου, η άνοδος των ψηφιακών πλατφορμών εγείρει το ερώτημα ποιος καθορίζει την πολιτική ατζέντα σε τέτοιου είδους περιβάλλοντα. Προηγούμενες εργασίες έχουν μελετήσει σημαντικά ερωτήματα όπως η αντίληψη των μηνυμάτων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης⁵⁶ και η αλληλεπίδραση μεταξύ πολιτικών και κοινού στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης⁵⁷. Στην μελέτη των Barberá et al.⁵⁸ επικεντρώνεται στη δυναμική του Twitter για τη ρύθμιση της ατζέντας και ενδιαφέρεται κυρίως για τη σύνδεση μεταξύ των θεμάτων που συζητούν οι νομοθέτες και το κοινό,

53 Wolfe, M., B. D. Jones, and F. R. Baumgartner. A failure to communicate: Agenda setting in media and policy studies. *Political Communication* 30(2), 2013, pp. 175–192

54 Walgrave, S. and P. Van Aelst. The contingency of the mass media's political agenda setting power: Toward a preliminary theory. *Journal of Communication* 56(1), 2006, pp. 88–109

55 Jungherr, A., O. Posegga, and J. An (2019). Discursive Power in Contemporary Media Systems: A Comparative Framework. *The International Journal of Press/Politics* 59(9), 404–425.

56 Chen, Kaiping and Lee, Nathan and Lee, Nathan and Marble, William, How Policymakers Evaluate Online versus Offline Constituent Messages (November 30, 2018).

57 Fazekas, Z., S. A. Popa, H. Schmitt, P. Barberá, and Y. Theocharis. Elite-public interaction on Twitter: EU issue expansion in the campaign. *European Journal of Political Research*, 2020.

58 Barberá, P., A. Casas, J. Nagler, P. J. Egan, R. Bonneau, J. T. Jost, and J. A. Tucker. Who leads? Who follows? Measuring issue attention and agenda setting by legislators and the mass public using social media data. *American Political Science Review* 113(4), 2019, pp. 883–901.

διαπιστώνοντας ότι οι νομοθέτες είναι πιο πιθανό να ακολουθούν παρά να ηγούνται της ατζέντας.

Η πολιτική ατζέντα έχει να οριστεί ως ο κατάλογος των θεμάτων στα οποία οι πολιτικοί παράγοντες δίνουν προσοχή⁵⁹. Επομένως, ο καθορισμός της ημερήσιας διάταξης είναι η διαδικασία με την οποία **ορισμένα** θέματα, και **όχι κάποια άλλα**, προσελκύουν την πολιτική προσοχή. Ένα βασικό, αδιαμφισβήτητο επιχείρημα σε όλα τα σκέλη της βιβλιογραφίας είναι ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αποτελούν ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο του καθορισμού της πολιτικής ατζέντας Όπως αναφέρουν οι Wolfe et al. ο καθορισμός της ατζέντας από την προσέγγιση των πολιτικών διαδικασιών αφορά, κατά βάση, την πολιτική της προσοχής και τη δυναμική της προσοχής στο επίπεδο του πολιτικού συστήματος⁶⁰. Ως επακόλουθο αυτής της εστίασης στην επεξεργασία πληροφοριών, η δυναμική των μέσων ενημέρωσης είναι στενά συνδεδεμένη με τη χάραξη πολιτικής.

Σύμφωνα με τους Sciarini and Tresc, σειρά μελετών έχουν καταδείξει ότι η κάλυψη από τα μέσα ενημέρωσης επηρεάζει την προτεραιοποίηση των θεμάτων διαφόρων πολιτικών φορέων -π.χ., των πολιτικών κομμάτων-, όμως η δύναμη των μέσων ενημέρωσης να καθορίζουν την ατζέντα δεν είναι πάντα η ίδια, αφού προσδιορίζεται και από εξωγενείς παράγοντες⁶¹. Έτσι, το ερώτημα του εάν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης καθορίζουν την πολιτική ατζέντα και υπό ποιες συγκεκριμένες συνθήκες τα μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι σε θέση να ενισχύσουν την πολιτική προσοχή πάνω σε ορισμένα θέματα παραμένει ακόμη χωρίς σαφή απάντηση.

Με βάση όλα τα παραπάνω, στη εργασία έχουν τεθεί τρία ερευνητικά ερωτήματα:

- Ποιος είναι ο ρόλος του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην διαμόρφωση πολιτικής και τη λήψη αποφάσεων εντός της Ε.Ε.;
- Μπορεί το διαδίκτυο να δημιουργήσει / υποκινήσει κοινωνικά κινήματα;
- Πώς το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζουν τις δημοκρατικές διαδικασίες και λειτουργίες;

59 Walgrave, S. and P. Van Aelst The contingency of the mass media's political agenda setting power: Toward a preliminary theory. *Journal of Communication* 56(1),2006, pp. 88–109.

60 Wolfe, M., B. D. Jones, and F. R. Baumgartner. A failure to communicate: Agenda setting in media and policy studies. *Political Communication* 30(2), 2013, pp. 175–192.

61 Sciarini, P. and A. Tresch. The political agenda-setting power of the media: The Europeanization nexus. *Journal of European Public Policy* 26(5), 2019, pp. 734–751.

Η κύρια υπόθεση της παρούσας εργασίας είναι ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως πλατφόρμα επικοινωνίας δημιουργούν νέες προκλήσεις και ευκαιρίες για τον καθορισμό της πολιτικής ατζέντας. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν αποτελούν απλά ένα παραπάνω μέσο στη δυναμική του καθορισμού της ημερήσιας διάταξης, αλλά, ενδεχομένως, αλλάζουν τη φύση του τρόπου με τον οποίο σχηματίζεται η σχετική θεματολογία. Η εν λόγω υπόθεση θεμελιώνεται σε τρία επιχειρήματα.

Πρώτον, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν γίνει ένα σημαντικό κανάλι πολιτικής επικοινωνίας⁶². Τα κόμματα και οι πολιτικοί χρησιμοποιούν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να επικοινωνούν με τους δημοσιογράφους και το κοινό και για να κάνουν ορατή την παρουσία τους, συνομιλώντας με τους ομοϊδεάτες και επιτιθέμενοι στους αντιπάλους.⁶³ Επίσης, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης οι πολιτικοί είναι λιγότερο περιορισμένοι στην έκφραση της γνώμης τους σε σύγκριση, για παράδειγμα, με τον κοινοβουλευτικό λόγο ή τις κοινοβουλευτικές ερωτήσεις⁶⁴. Ως εκ τούτου, τα κανάλια κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν ιδανικό εργαλείο για τους πολιτικούς ώστε να διαμορφώσουν το προφίλ τους. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές⁶⁵, οι πολιτικοί στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να θέλουν να επιδείξουν τεχνογνωσία σε ορισμένους τομείς που τους ενδιαφέρουν ιδιαίτερα, όμως αυτό που επίσης σημειώνεται είναι ότι πολλές φορές μιλούν επί παντός του επιστητού που βρίσκεται στην επικαιρότητα, είτε για να δηλώσουν την παρουσία τους, είτε για να τραβήξουν την προσοχή. Με βάση τα παραπάνω, στην εργασία τα μηνύματα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης θεωρούνται ως κατ' εξοχής μέσο πολιτικής επικοινωνίας.

Δεύτερον, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν σημασία όχι μόνο για την πολιτική επικοινωνία γενικά, αλλά και για τον καθορισμό της ημερήσιας διάταξης ειδικά. Σύμφωνα με τους Lewandowsky et al., η ραγδαία άνοδος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης έχει προσφέρει νέες δυνατότητες για τον καθορισμό της πολιτικής ατζέντας που έχουν ολοένα

62 Harder, R. A., J. Sevenans, and P. Van Aelst. Intermedia agenda setting in the social media age: How traditional players dominate the news agenda in election times. *The International Journal of Press/Politics* 22(3), 2017, pp. 275–293. Feezell, J. T. Agenda setting through social media: The importance of incidental news exposure and social filtering in the digital era. *Political Research Quarterly*, 72(2), 2018, pp. 482–494. Popa, S. A., Z. Fazekas, D. Braun, and M.-M. Leidecker-Sandmann. Informing the public: How party communication builds opportunity structures. *Political Communication* 37(3), 2020, pp. 329–349.

63 Russell, A. (2018). U.S. Senators on Twitter: Asymmetric Party Rhetoric in 140 Characters. *American Politics Research* 46(4), 2018, pp. 695–723.

64 Proksch, S.-O. and J. B. Slapin. *The Politics of Parliamentary Debate: Parties, Rebels, and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

65 Enli, G. S. and E. Skogerbo. Personalized campaigns in party-centred politics: Twitter and Facebook as arenas for political communication. *Information, Communication & Society* 16(5), 2013, pp. 757–774.

και πιο ευδιάκριτο αντίκτυπο⁶⁶. Έτσι, προκειμένου να είναι εφικτή μια ενδεδειγμένη κατανόηση της θέσπισης της ημερήσιας διάταξης, απαιτείται η εστίαση να μην περιορίζεται μόνο στα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, αλλά σε όλα τα μέσα που επηρεάζουν την κοινή γνώμη συμπεριλαμβάνοντας τόσο τα παραδοσιακά όσο και τα κοινωνικά μέσα ενημέρωσης⁶⁷. Αρκετές μελέτες τεκμηριώνουν τις επιδράσεις των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στον καθορισμό της ημερήσιας διάταξης: από την μια πλευρά, τα μέσα ενημέρωσης επηρεάζουν το τι γράφουν οι άνθρωποι στο Twitter⁶⁸, ενώ από την άλλη πλευρά, τα άτομα θεωρούν τα θέματα ως σημαντικότερα εάν παρουσιάζονται στο Facebook⁶⁹ και από μια τρίτη πλευρά οι πολιτικοί χρησιμοποιούν το Twitter για να φανεί ότι δεν προσεγγίζουν τις ελίτ, αλλά το κοινό⁷⁰.

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν μειώσει τη δύναμη των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης, οδηγώντας σε υβριδικά συστήματα μέσων ενημέρωσης, που έχουν διευρύνει τον αριθμό και τους τύπους των φορέων που έχουν δυνητικά τη δυνατότητα να "εισάγουν, να ενισχύουν και να διατηρούν θέματα, πλαίσια και ομιλητές που καταλήγουν να κυριαρχούν στον πολιτικό λόγο.⁷¹

Τρίτον, μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης οι πολιτικοί φορείς μπορούν δυνητικά να προσεγγίσουν ένα κοινό που ξεπερνά κατά πολύ τους χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Οι δημοσιογράφοι παρακολουθούν στενά τη δραστηριότητα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και τη χρησιμοποιούν στα ρεπορτάζ τους. Τα tweets ενσωματώνονται όλο και περισσότερο στην παραδοσιακή δημοσιογραφική κάλυψη των πολιτικών γεγονότων. Όλο και περισσότεροι δημοσιογράφοι βασίζονται στο Twitter για να αποφασίσουν ποια γεγονότα θα πρέπει να προβληθούν για την επικαιρότητα. Έτσι, οι δημοσιογράφοι αντλούν από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης με διάφορους τρόπους κατά τη

66 Lewandowsky, S., M. Jetter, and U. K. Ecker. Using the president's tweets to understand political diversion in the age of social media. *Nature Communications* 11(1), 2020, pp. 1–12.

67 Langer, A. I. and J. B. Gruber. Political agenda setting in the hybrid media system: Why legacy media still matter a great deal. *The International Journal of Press/Politics online first*, 2020, pp. 5-14.

68 King, G., B. Schneer, and A. White. How the news media activate public expression and influence national agendas. *Science* 358(6364), 2017, pp. 776–780.

69 Fezell, J. T. Agenda setting through social media: The importance of incidental news exposure and social filtering in the digital era. *Political Research Quarterly* 72(2), 2018, pp. 482–494.

70 Fazekas, Z., S. A. Popa, H. Schmitt, P. Barberá, and Y. Theocharis (2020). Elite-public interaction on Twitter: EU issue expansion in the campaign. *European Journal of Political Research*, 2020.

71 Jungherr, A., O. Posegga, and J. An. Discursive Power in Contemporary Media Systems: A Comparative Framework. *The International Journal of Press/Politics* 59(9), 2019, pp. 404–425.

διάρκεια των ρεπορτάζ τους για τις πολιτικές αναμετρήσεις, από την καταγραφή της αντίδρασης του κοινού σε γεγονότα των μέσων ενημέρωσης έως την αξιολόγηση των επιδόσεων των πολιτικών⁷². Ως εκ τούτου, οι πολιτικοί φορείς μπορούν να ελπίζουν ότι θα επηρεάσουν την ατζέντα των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης χρησιμοποιώντας τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Συνοψίζοντας, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αλλάζουν τη δυναμική του καθορισμού της πολιτικής ατζέντας για τρεις λόγους: πρώτον, αποτελούν ένα σχετικό κανάλι πολιτικής επικοινωνίας- δεύτερον, διευρύνουν τον αριθμό και τους τύπους των φορέων που μπορούν δυνητικά να διαμορφώσουν την ατζέντα και τρίτον, χρησιμοποιώντας τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, οι πολιτικοί φορείς μπορούν δυνητικά να προσεγγίσουν το ευρύτερο κοινό μέσω των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης.

72 McGregor, S. C. (2019). Social media as public opinion: How journalists use social media to represent public opinion. *Journalism* 20(8), 2019, pp. 1070–1086.

Κεφάλαιο 4 – Η επίδραση του λόγου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην διαμόρφωση ατζέντας και πολιτικών αποφάσεων στην Ε.Ε.

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει ένα θέμα που αποτελεί ζήτημα αιχμής, τόσο για κάθε χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και αναφορικά με την ίδια της ύπαρξη της Ένωσης, σε διάσταση οντολογίας και περιεχομένου. Εδώ χρόνια, σε όλο και περισσότερες χώρες-μέλη της Ε.Ε. διατυπώνεται ένας αντι-Ευρωπαϊκός λόγος, ένας λόγος που έχει ως βάση του την αντίθεση με όλα όσα συγκροτούν το Ευρωπαϊκό πνεύμα. Ο λόγος αυτός μπορεί να περιγραφεί ως βαθιά διχαστικός, που θέτει σε θέση εναντίωσης τον λαό της κάθε χώρας προς την Ευρωπαϊκή ιδέα, έχοντας ως βάση τον λαϊκισμό. Ακολούθως, θα εξεταστεί το πώς αυτός ο λόγος που διατυπώνεται από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχει επηρεάσει την ατζέντα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και έχει συντελέσει στην λήψη αποφάσεων και την διαμόρφωση συγκεκριμένων πολιτικών.

Ένα παράδειγμα της επίδρασης αυτής είναι η αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης. Αυτό που μπορεί να διαπιστωθεί είναι ότι σημειώνονται αλλαγές στην κάλυψη της προσφυγικής κρίσης από τα ευρωπαϊκά μέσα ενημέρωσης κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2015, οι οποίες συχνά συνδέονταν με τις τρομοκρατικές επιθέσεις στο Παρίσι τον Νοέμβριο του 2015 και τις σεξουαλικές επιθέσεις στην Κολωνία την παραμονή της Πρωτοχρονιάς του 2015⁷³. Η ανάλυση της δυναμικής του λόγου στη Γερμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο έδειξε ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου η διαμόρφωση των ειδήσεων μετατοπίστηκε από την ανθρωπιστική προοπτική σε προοπτική απειλής⁷⁴, υπό την έννοια ότι η κύρια εστίαση στο προσφυγικό έγινε σε ζητήματα ασφαλείας, νόμου και τάξης, καθιστώντας τον πρόσφυγα ως «απειλή».

Παρομοίως, μια άλλη συγκριτική μελέτη της κάλυψης της κρίσης από τα μέσα ενημέρωσης σε πέντε ευρωπαϊκές χώρες έδειξε ότι οι αφηγήσεις για την ανθρωπιστική βοήθεια και την απειλή χρησιμοποιήθηκαν ευρέως στα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης για την πλαισίωση της

73 Fotopoulos, S., Kaimaklioti, M. Media discourse on the refugee crisis: On what have the Greek, German and British press focused? *European View*, 15(2), 2016, pp. 265–279. Επίσης, Georgiou, M., Zaborowski, R. Media coverage of the “Refugee Crisis”: A cross-European perspective (Council of Europe report DG1(2017)03), 2017.

74 Goodman, S., Sirriyeh, A., McMahon, S. The evolving (re)categorisations of refugees throughout the “refugee/migrant crisis.” *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 27(2), 2017, pp. 105–114

Goodman et al., 2017. Επίσης, Vollmer, B., Karakayali, S. The volatility of the discourse on refugees in Germany. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 16(1–2), 2018, pp. 118–139.

κρίσης⁷⁵. Στα γερμανικά μέσα ενημέρωσης η προσφυγική κρίση πλαισιώθηκε από την ασφάλεια (ο πρόσφυγας ως κίνδυνος ασφάλειας), την οικονομία (ο πρόσφυγας ως οικονομικό βάρος για τη χώρα) και τις σχέσεις των δύο φύλων (ο πρόσφυγας ως σεξιστής που δεν μπορεί να δεχθεί την ισότητα των δύο φύλων)⁷⁶. Παρόμοια αποτελέσματα παρουσιάστηκαν σε μια μελέτη του λόγου των μέσων ενημέρωσης στην Αυστρία, όπου η προσφυγική κρίση πλαισιώθηκε από την εγκληματικότητα και την οικονομική διάσταση⁷⁷.

Ταυτόχρονα, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ο λόγος για τη μετανάστευση διαπιστώνεται ότι έχει και αυτός κοινά γνωρίσματα με την κάλυψη από τα μέσα ενημέρωσης. αναφέρεται ότι διαμορφώνεται παρόμοια με τις κύριες πηγές. Στο Twitter, για παράδειγμα, οι ερευνητές έχουν εντοπίσει ανθρωπιστικά πλαίσια, πλαίσια για τις σχέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης και για την ασφάλεια, καθώς και ένα ρατσιστικό πλαίσιο που διατυπώνεται από το ακροδεξιό κίνημα⁷⁸.

Άλλες έρευνες αναφορικά με τα μηνύματα που εκφράζονται στα tweets αποκαλύπτουν την επικράτηση αρνητικών συναισθημάτων στα μηνύματα που σχετίζονται με την προσφυγική κρίση⁷⁹, καθώς διαπιστώθηκε ότι στη διαμόρφωση του θέματος στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κυριαρχούν οι αφηγήσεις περί εγκλήματος και απειλής⁸⁰, όπου οι μετανάστες και οι πρόσφυγες συχνά εκλαμβάνονται ως απειλή για την ασφάλεια, ή ως παράνομοι και τρομοκράτες, ενώ επίσης έχει αναφερθεί ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης παρείχαν πλατφόρμες για τη διατύπωση ρατσιστικών και ακροδεξιών λόγων.

75 Berry, M., Garcia-Blanco, I., Moore, K. Press coverage of the refugee and migrant crisis in the EU: A content analysis of five European countries. Report prepared for the United Nations High Commission for Refugees, 2016.

76 Törnberg, A., Törnberg, P.. Muslims in social media discourse: Combining topic modelling and critical discourse analysis. *Discourse, Context and Media*, 13, 2016, pp. 132–142.

77 Greussing, E., Boomgaarden, H. G. Shifting the refugee narrative? An automated frame analysis of Europe's 2015 refugee crisis. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(11), 2017, pp. 1749–1774.

78 Siapera, E., Boudourides, M., Lenis, S., Suiter, J. Refugees and network publics on Twitter: Networked framing, affect, and capture. *Social Media + Society*, 4(1), 2018, pp. 1–21.

79 Ladner, K., Ramineni, R., George, K. M. Activeness of Syrian refugee crisis: An analysis of tweets. *Social Network Analysis and Mining*, 9, Article 61, 2019.

80 Gualda, E., Rebollo, C. The refugee crisis on Twitter: A diversity of discourses at a European crossroads. *Journal of Spatial and Organizational Dynamics*, 4(3), 2016, pp. 199–212. Topinka, R. J. Politically incorrect participatory media: Racist nationalism on r/ImGoingToHellForThis. *New Media & Society*, 20(5), 2018, pp. 2050–2069.

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να γίνει αναφορά στην έννοια της πλαισίωσης. Σύμφωνα με τον Entman⁸¹ η πλαισίωση αποτελεί μια διαδικασία επιλογής και συγκέντρωσης μερικών στοιχείων ή χαρακτηριστικών ενός φαινομένου κατά τρόπο που να παρέχει μια συγκεκριμένη ερμηνεία του. Με άλλα λόγια, τα πλαίσια μπορούν να δημιουργήσουν ερμηνείες απλώς και μόνο επειδή δίνουν έμφαση σε ορισμένες από τις πτυχές του ζητήματος και αποκρύπτοντας τις άλλες⁸². Μια τέτοια πλαισίωση του προβλήματος οδηγεί στο να ενθαρρύνονται οι αναγνώστες να αισθάνονται ή να σκέφτονται με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Για τον λόγο αυτό, η έννοια της πλαισίωσης μας βοηθά να κατανοήσουμε πώς παρουσιάζεται και πλαισιώνεται το μεταναστευτικό ζήτημα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και σε ποιες πλευρές ή πτυχές του δίδεται μεγαλύτερη προσοχή.

Ωστόσο, εκτός από το να δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα, η πλαισίωση αποδίδει συναισθηματικές συνδηλώσεις στο εν λόγω θέμα. Ο Castells ανέπτυξε περαιτέρω αυτό το επιχείρημα μελετώντας τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα γνωρίζουν τις πληροφορίες που λαμβάνουν από τα μέσα ενημέρωσης και τον τρόπο με τον οποίο τα μέσα ενημέρωσης επηρεάζουν αυτό που ο συγγραφέας ονομάζει ως «πλαισίωση του δημόσιου νου»⁸³. Ειδικότερα, σημειώνει ότι τα πιο συναισθηματικά φορτισμένα πλαίσια είναι πιο πιθανό να συνδεθούν με τα προϋπάρχοντα πλαίσια στο μυαλό των ανθρώπων και να προκαλέσουν συγκεκριμένους τύπους συναισθηματικής αντίδρασης. Έτσι, τα πλαίσια των μέσων ενημέρωσης και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης τραβούν την προσοχή του κοινού, ώστε η ερμηνεία τους για ένα δεδομένο γεγονός να μοιάζει με εκείνη που προτείνει το πλαίσιο.

Η προσέγγιση του δημόσιου λόγου για την πλαισίωση των ειδήσεων προϋποθέτει ότι τα μέσα ενημέρωσης αρθρώνουν τα πλαίσια που προβάλλονται από συγκεκριμένους κοινωνικούς φορείς ή ομάδες⁸⁴, γεγονός που μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε γιατί και πώς κάθε μέσο επιλέγει συγκεκριμένα πλαίσια όταν αναφέρεται στο μεταναστευτικό. Υπό αυτή την έννοια, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης χρησιμεύουν ως πομπός των πλαισίων που αρθρώνονται από ποικίλες κοινωνικές δυνάμεις οι οποίες ανταγωνίζονται για την

81 Entman, R. M. Framing bias: Media in the distribution of power. *Journal of Communication*, 57(1), 2007, pp. 163–173.

82 De Vreese, C. H. . News framing: Theory and typology. *Information Design Journal + Document Design*, 13(1), 2005, pp. 51–62.

83 Castells, M. *Communication power*. Oxford University Press, 2013.

84 Scheufele, B. T., Scheufele, D. A. Of spreading activation, applicability, and schemas. Conceptual distinctions and their operational implications for measuring frames and framing effects. In Kuypers, J. A., D'Angelo, P. (Eds.), *Doing news framing analysis: Empirical and theoretical perspectives* (pp. 110–134). Taylor & Francis Group, 2009.

επικράτηση των πλαισίων τους και διαμορφώνουν από κοινού τον δημόσιο λόγο για ένα συγκεκριμένο θέμα. Όταν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ακολουθούν μόνο μια μονόπλευρη πλαισίωση του θέματος που υποστηρίζει μόνο μια ανταγωνιστική κοινωνική ομάδα ή δύναμη, αυτό αναφέρεται ως προκατάληψη πλαισίωσης⁸⁵. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι η διαμόρφωση δεν είναι μονόδρομος, αλλά αναδρομική διαδικασία, κατά την οποία το κοινό μπορεί να αντιδράσει και να δώσει ανατροφοδότηση στα πλαίσια που διαμορφώνουν τα μέσα ενημέρωσης και όπου τα μέσα ενημέρωσης και οι δημοσιογράφοι διαδραματίζουν επίσης ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση των πλαισίων. Η δήλωση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπου οι δημιουργοί περιεχομένου και οι καταναλωτές είναι η ίδια ομάδα χρηστών των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Όσον αφορά τον ρόλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη διαμόρφωση του λόγου, ο Stephen Cooper (2009) έχει επισημάνει ότι τα σύγχρονα ιστολόγια όχι μόνο δημιουργούν πλαίσια, αλλά μπορούν επίσης να αμφισβητήσουν, να αναδιαμορφώσουν και να πλαισιώσουν τα ήδη υπάρχοντα κυρίαρχα πλαίσια (Cooper, 2009, σ. 140). Πιστεύω ότι αυτό το επιχείρημα είναι σχετικό όχι μόνο με την μπλογκόσφαιρα αλλά και με κάθε τύπο σύγχρονων μέσων που δημιουργούνται από χρήστες. Επιπλέον, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να προβληματίσουν και να αντιταχθούν σε ένα κυρίαρχο πλαίσιο, μερικές φορές άμεσα, προτείνοντας ένα εναλλακτικό πλαίσιο εκεί όπου το κυρίαρχο πλαίσιο θεωρείται ανεπαρκές (Cooper, 2009, σ.141). Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορούν, επομένως, να θεωρηθούν ως πλατφόρμες όπου διαμορφώνονται και διατυπώνονται αντιδιαφωνίες. Όσον αφορά τη μεταναστευτική ατζέντα, ένας τέτοιος αντι-διάλογος μπορεί να είναι είτε υποστηρικτικός είτε επιβλαβής, για παράδειγμα, υποστηρίζοντας πιο γενναιόδωρες πολιτικές για την υποδοχή των μεταναστών ή, αντίθετα, απαιτώντας αυστηρότερους ελέγχους στη μετανάστευση.

Αυτό που τώρα πρέπει να διαπιστωθεί είναι το κατά πόσο αυτός ο δημόσιος λόγος που αναρτάται και αναμεταδίδεται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζει στον καθορισμό της ατζέντας των κομμάτων και στην λήψη αποφάσεων. Προκειμένου να εξεταστεί αυτό, αρχικά θα πρέπει να γίνει μια αναφορά στον λαϊκισμό, δεδομένου του ότι οι κύριες πολιτικές που έχουν θέσει το μεταναστευτικό / προσφυγικό ως πρόβλημα προέρχεται από κόμματα / σχηματισμούς / «κινήματα» / μορφώματα της λαϊκίστικής δεξιάς.

85 Entman, R. M. . Framing media power. In Kuypers, J. A., D'Angelo, P. (Eds.), *Doing news framing analysis: Empirical and theoretical perspectives* (pp. 331–335). Taylor & Francis Group, 2009.

Ο λαϊκισμός είναι μια ιδεολογία που περιλαμβάνει έναν περιορισμένο αριθμό υποθέσεων και εννοιών σχετικά με κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα⁸⁶. Διακρίνονται τρεις πτυχές της λαϊκίστικης ιδεολογίας⁸⁷: λαϊκή κυριαρχία, αντι-ελίτ και αντι-πλουραλισμός. Οι λαϊκιστές ισχυρίζονται ότι δίνουν φωνή στο λαό και τονίζουν ότι η λαϊκή κυριαρχία είναι η μόνη νόμιμη μορφή πολιτικής εξουσίας⁸⁸. Ακολουθώντας μια μανιχαϊστική προσέγγιση, οι λαϊκιστές εξισώνουν τον λαό με το Καλό και το αγνό, ενώ η λεγόμενη ελίτ, συμπεριλαμβανομένων των κυρίαρχων πολιτικών και των μέσων ενημέρωσης, θεωρείται κακή και διεφθαρμένη⁸⁹. Είναι σημαντικό ότι τόσο ο λαός όσο και η ελίτ θεωρούνται ομοιογενείς οντότητες, ενώ οι διαδικασίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και τα δικαιώματα των μειονοτήτων αγνοούνται.⁹⁰

Τα λαϊκίστικά ριζοσπαστικά δεξιά κόμματα διέπονται από αυταρχικές πεποιθήσεις, υποστηρίζοντας ότι οι γηγενείς πολίτες συμβάλλουν στη βιωσιμότητα του έθνους και θα πρέπει να τους παραχωρούνται προνόμια, ενώ οι μη γηγενείς θεωρούνται ως απειλή⁹¹. Οι εθνοτικές και θρησκευτικές μειονότητες, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες θεωρούνται υπεύθυνοι για την αύξηση της εγκληματικότητας και της κοινωνικής αναταραχής, καθώς και για την απώλεια της εθνικής ταυτότητας⁹². Τα λαϊκίστικά ριζοσπαστικά δεξιά κόμματα προωθούν επίσης μια κοινωνία που ορίζεται από ιεραρχική δομή (Betz, 1993). Τοποθετώντας «εμάς», τον «γγενηή λαό» απέναντι σε «αυτούς» τους μη ντόπιους και την ελίτ, τα κόμματα αυτά επιδιώκουν μια κάθετη και οριζόντια διάκριση μεταξύ διαφορετικών ομάδων⁹³.

Τα αυξανόμενα ποσοστά ψήφων των λαϊκιστικών ριζοσπαστικών δεξιών κομμάτων αντιπροσωπεύουν θεμελιώδεις αλλαγές στην εκλογική συμπεριφορά. Η τελευταία επηρεάζεται από πολυάριθμους παράγοντες, ένας από τους οποίους είναι οι πολιτικές πληροφορίες που λαμβάνουν τα άτομα μέσω του υβριδικού συστήματος των μέσων ενημέρωσης, που σε αυτό περιλαμβάνονται και οι πληροφορίες στα μέσα κοινωνικής

86 Hawkins, Riding, & Mudde, 2012

87 Mudde, 2004

88 Spruyt, Keppens, & van Droogenbroeck, 2016

89 Jagers & Walgrave, 2007

90 Akkerman, Mudde, & Zaslove, 2014

91 Arzheimer, 2015-

92 Rydgren, 2008

93 Jagers, J., & Walgrave, S. Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European Journal of Political Research*, 46(3), 2007, pp. 319-345.

δικτύωσης⁹⁴. Στην πραγματικότητα, έχει υποστηριχθεί ότι τα κοινωνικά δίκτυα και οι πλατφόρμες διαμοιρασμού περιεχομένου είναι καθοριστικής σημασίας για την προώθηση των μηνυμάτων των λαϊκιστικών ριζοσπαστικών δεξιών κομμάτων και υποψηφίων και, ως εκ τούτου, διευκολύνουν την υποστήριξή τους⁹⁵. Ειδικότερα, η δομή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης φαίνεται να είναι ιδιαίτερα κατάλληλη για την επικοινωνία λαϊκιστικών ριζοσπαστικών δεξιών μηνυμάτων. Αυτό καταδεικνύεται από το ότι τα λαϊκιστικά κόμματα χρησιμοποιούν λαϊκιστικό περιεχόμενο και ύφος συχνότερα στο Facebook και το Twitter απ' ό,τι στις πολιτικές εκπομπές λόγου⁹⁶. Στις πλατφόρμες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, οι πληροφορίες μπορούν να μοιράζονται με χαμηλό κόστος απευθείας με μεγάλο αριθμό χρηστών χωρίς την παρέμβαση όσων μπορούν να ελέγχουν την ακρίβεια των μεταδιδόμενων πληροφοριών⁹⁷. Το λαϊκιστικό ριζοσπαστικό δεξιό στυλ, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο επικοινωνείται η ιδεολογία, αντιστοιχεί περαιτέρω στα πρότυπα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης αναφορικά με τί «τραβάει» την προσοχή: σύντομος λόγος, εριστικός, απόλυτος, μανιχαϊστικός, απλοϊκός, χωρίς σύνθετα επιχειρήματα, με κατάδειξη των «εχθρών».

Οι λαϊκιστές ριζοσπαστικοί δεξιοί φορείς αναδεικνύουν σύνθετα κοινωνικά φαινόμενα, όπως, για παράδειγμα τα ζητήματα μετανάστευσης ή νόμου και τάξης, και τα ανάγουν σε φαινομενικά απλά σενάρια «εμείς εναντίον αυτών», εκφράζοντας φόβο και θυμό, με το μέλλον να παρουσιάζεται ως δυσοίωνο και οι «άλλοι» δηλαδή οι μη γηγενείς και η ελίτ-κατηγορούνται για τις αρνητικές εξελίξεις. Αυτό ακριβώς το ύφος είναι πιθανό να ξεχωρίζει και να γίνεται αντιληπτό στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπου μια συνεχής ροή πληροφοριών ανταγωνίζεται για την προσοχή των χρηστών. Πέρα από το να γίνονται «ορατοί» υπάρχουν στοιχεία που υποδηλώνουν ότι οι πλατφόρμες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης επιτρέπουν επίσης στους λαϊκιστικούς ριζοσπαστικούς δεξιούς φορείς να καθορίζουν την ατζέντα του δημόσιου διαλόγου σύμφωνα με τα θέματα για τα οποία

94Kramer, B. Media populism: A conceptual clarification and some theses on its effects. *Communication Theory*, 24(1), 2014, pp. 42-60.

95Herrman, J., Inside Facebook's (Totally insane, unintentionally gigantic, hyperpartisan) Political-media machine: How a strange new class of media outlet has arisen to take over our news feeds. *The New York Times*, 2016

96 Ernst, N., Engesser, S., Büchel, F., Blassnig, S., & Esser, F. Extreme parties and populism: an analysis of Facebook and Twitter across six countries. *Information, Communication & Society*, 20(9), 2017, pp. 1347-1364

97 Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ύπαρξη αυτού του ελέγχου ακριβείας των μεταδιδόμενων πληροφοριών αναφέρεται από τα λαϊκιστικά κόμματα ως λογοκρισία των ελίτ. Βλ. Engesser, S., Ernst, N., Esser, F., & Büchel, F. (2017). Populism and social media: How politicians spread a fragmented ideology. *Information, Communication & Society*, 20(8), 2017, pp. 1109-1126.

κατέχουν την ιδιοκτησία των θεμάτων. Έτσι, στην πορεία προς τις προεδρικές εκλογές του 2016 στις ΗΠΑ ένα δεξιό σύστημα μέσων ενημέρωσης -με επίκεντρο το Breitbart News Network- εισήγαγε επανειλημμένα το θέμα της μετανάστευσης στις δημόσιες συζητήσεις στο Twitter. Το θέμα αυτό κυριάρχησε στη συνέχεια και στις αναφορές άλλων μέσων ενημέρωσης σε αυτή την πλατφόρμα μικρο-μπλογκ⁹⁸. Στο γερμανικό πλαίσιο, το λαϊκιστικό ριζοσπαστικό δεξιό κόμμα AfD κατέγραψε μεταξύ Σεπτεμβρίου 2015 και Απριλίου 2016 την υψηλότερη εμπλοκή χρηστών στο Facebook από οποιοδήποτε άλλο κόμμα⁹⁹. Τα "like", τα σχόλια και οι "κοινοποιήσεις" περιεχομένου στη σελίδα του AfD στο Facebook αυξήθηκαν με παρόμοιο τρόπο. Με άλλα λόγια, ένας αυξανόμενος αριθμός χρηστών συνέβαλε ενεργά στην παραγωγή πληροφοριών και κυκλοφόρησε το περιεχόμενο σε ένα δευτερεύον κοινό, επεκτείνοντας έτσι περαιτέρω την εμβέλεια των λαϊκιστικών ριζοσπαστικών δεξιών μηνυμάτων.

Συνοψίζοντας, τα στοιχεία υποδεικνύουν ότι τα λαϊκιστικά ριζοσπαστικά δεξιά κόμματα / μορφώματα, τα μηνύματά τους και τα θέματα για τα οποία κατέχουν την ιδιοκτησία θεμάτων είναι πιθανό να είναι κυρίαρχα και ιδιαίτερα ορατά στις πλατφόρμες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, επίσης και σε πολίτες που δεν συνδέονται άμεσα με αυτά τα κόμματα / μορφώματα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και που δεν αναζητούν το περιεχόμενο, δηλαδή σε εκείνους που εκτίθενται τυχαία στις ειδήσεις¹⁰⁰. Έρευνες έχουν δείξει ότι η έκθεση σε τέτοια μηνύματα μπορεί να ενισχύσει τις συμπεριφορές αποκλεισμού και την υποστήριξη λαϊκιστικών ριζοσπαστικών δεξιών κομμάτων¹⁰¹. Για παράδειγμα, η επαφή με πληροφορίες που απέδιδαν την ευθύνη για τις αρνητικές εξελίξεις στην ολλανδική αγορά εργασίας στην εθνική κυβέρνηση ή στην Ευρωπαϊκή Ένωση αύξησε την τάση για ψήφο στο ολλανδικό λαϊκιστικό ακροδεξιό κόμμα¹⁰² (Hameleers et al., 2018). Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί ότι όσο περισσότερα ειδησεογραφικά μέσα αναφέρονταν σε θέματα που

98 Faris, R., Roberts, H., Etling, B., Bourassa, N., Zuckerman, E., & Benkler, Y. Partisanship, propaganda, and disinformation: Online media and the 2016 US presidential election. SSRN Paper, 2017.

99 Müller, P., Schemer, C., Wettstein, M., Schulz, A., Wirz, D. S., Engesser, S., & Wirth, W. The polarizing impact of news coverage on populist attitudes in the public: Evidence from a panel study in four European democracies. *Journal of Communication*, 67(6), 2017, pp. 968-992.

100 Bode, L. Political news in the news feed: Learning politics from social media. *Mass Communication and Society*, 19(1), 2016, pp. 24-48.

101 Hameleers, M., Bos, L., & de Vreese, C. H. "They did it": The effects of emotionalized blame attribution in populist communication. *Communication Research*, 44(6), 2017, pp. 870-900.

102 Hameleers, M., Bos, L., & de Vreese, C. Framing blame: toward a better understanding of the effects of populist communication on populist party preferences. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 28(3), 2018, pp. 380-398.

αφορούσαν τη μετανάστευση ή την εγκληματικότητα, τόσο πιο πρόθυμοι ήταν οι πολίτες να ψηφίσουν κόμματα που υποστήριζαν αντιμεταναστευτικές πολιτικές¹⁰³. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι «ειδήσεις» που παράγονται και αναπαράγονται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αυτών των λαϊκιστικών ακροδεξιών κομμάτων λειτουργούν και ως μέσο επιβεβαίωσης των υφιστάμενων λαϊκιστικών ριζοσπαστικών δεξιών απόψεων του ατόμου, υπό την έννοια ότι το διαδίκτυο έχει περιγραφεί ως ένα περιβάλλον που προωθεί την επιλογή πληροφοριών σύμφωνων με τη στάση, άρα η επιλογή να βασίζεται κανείς στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για την πρόσβαση σε πληροφορίες σχετικά με τις τρέχουσες υποθέσεις μπορεί να καθορίζεται επίσης από την υποστήριξη των ατόμων σε λαϊκιστικά ριζοσπαστικά δεξιά κόμματα και τα άτομα που έχουν ψηφίσει ένα λαϊκιστικό ριζοσπαστικό δεξιό κόμμα χρησιμοποιούν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης συχνότερα ως μέσο ενημέρωσης.

Το ζήτημα, λοιπόν, αναφορικά με την επίδραση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στον σχηματισμό της ατζέντας έχει άμεση σχέση με την δύναμη που έχουν τα μέσα ως πηγή πληροφόρησης / ενημέρωσης. ο εύρος των πληροφοριών που επιλέγονται από τους χρήστες αποτελούνται από υποσύνολα διαθέσιμου περιεχομένου στο οποίο οι χρήστες εκτίθενται τακτικά, αναζητώντας προτιμώμενες πηγές και περιεχόμενο και φιλτράροντας όσο θεωρούν ανεπιθύμητα.¹⁰⁴

Σε αυτό το πλαίσιο, ένα ανταγωνιστικό και χωρίς αποκλεισμούς περιβάλλον για τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τις πλατφόρμες ενημέρωσης πρέπει να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει προκλήσεις γύρω από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ιδίως:

- ψευδείς ειδήσεις και παραπληροφόρηση στο διαδίκτυο
- διάδοση παράνομου περιεχομένου
- εμφάνιση κλειστών πλατφορμών και μονοπωλίων στην παροχή υπηρεσιών

Δεδομένου ότι σύνδεση μεταξύ της ψηφιοποίησης της πληροφορίας με την πολιτική είναι ιδιαίτερα ισχυρή, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει σαν στόχο:

103 Burscher, B., van Spanje, J., & de Vreese, C. H. Owing the issues of crime and immigration: The relation between immigration and crime news and anti-immigrant voting in 11 countries. *Electoral Studies*, 38, 2015., pp. 59-69

104 Klimkiewicz, B. (2019). *Pluralism in a hybrid media environment from the user perspective*. European University Institute.

- να υποστηρίξει τη δημιουργία διαλόγου με τα ενδιαφερόμενα μέρη ώστε να διασφαλίσει ότι υπάρχει αμεροληψία στη λήψη αποφάσεων.
- να προωθήσει την υπεύθυνη χρήση των πλατφορμών κοινωνικών μέσων μέσω της υλοποίησης πρωτοβουλιών για τη σωστή χρήση των μέσων
- να προωθήσει τη δέσμευση και την ανοιχτή συζήτηση προγραμματιστών, σχεδιαστών, χρηστών, καλλιτεχνών, επιχειρηματιών και ερευνητών, ώστε να αποτελέσει μια ζωντανή και διαδραστική κοινότητα οικοσυστημάτων κοινωνικών μέσων
- να ενθαρρύνει νέες πρωτοβουλίες κοινωνικών μέσων για να ανοίξει το δρόμο για την επόμενη γενιά πλατφορμών κοινωνικών μέσων για την Ευρώπη.

Η επίτευξη των παραπάνω θα έχει σαφείς συνέπειες για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως και για άλλα θεσμικά όργανα που επιδιώκουν να επηρεάσουν την πολιτική και τη γνώμη. Συγκεκριμένα, οι πρόσφατες αλλαγές στα πρότυπα χρήσης των μέσων ενημέρωσης έχουν καταστήσει δυσκολότερη την προσέγγιση του ευρύτερου κοινού (ιδιαίτερα σε μεγάλη κλίμακα), οδηγώντας σε αυξανόμενη πολυπλοκότητα στην επιλογή των μέσων για ενημέρωση ή για εκστρατείες ενημέρωσης.

Τα αποτελέσματα των πιο μακροπρόθεσμων τάσεων δείχνουν ένα πρότυπο προτίμησης μεταξύ των Ευρωπαίων όσον αφορά τη χρήση του Διαδικτύου, τα κοινωνικά δίκτυα και την πρόσβαση στην τηλεόραση μέσω του Διαδικτύου. Επιπλέον, πάνω από οκτώ στους δέκα Ευρωπαίους χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα (85%), το οποίο φάνηκε ότι βελτιώθηκε κατά περίπου το ένα τρίτο από το 2010 (63%). Επίσης, η συχνότητα χρήσης έχει αυξηθεί τον τελευταίο χρόνο, με σχεδόν επτά στους δέκα Ευρωπαίους (68%) να χρησιμοποιούν διαδικτυακά κοινωνικά δίκτυα τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα και 52% σε καθημερινή βάση. Αντίθετα, το ποσοστό των Ευρωπαίων που λένε ότι δεν χρησιμοποιούν ποτέ διαδικτυακά κοινωνικά δίκτυα μειώθηκε από 28% σε 22% μεταξύ του φθινοπώρου 2019 και του χειμώνα 2020-2021 (-6 ποσοστιαίες μονάδες) και μειώθηκε κατά 25 μονάδες μεταξύ του φθινοπώρου 2010 και του χειμώνα 2020-2021.¹⁰⁵

Ωστόσο, οι μεταβολές στην κατανάλωση των μέσων ενημέρωσης συνοδεύτηκαν από την αλλαγή των αντιλήψεων για την αξιοπιστία των πληροφοριών - με την έννοια των ψευδών ειδήσεων να εισέρχονται στην καθημερινή συζήτηση και να επιδεινώνονται κατά τη

¹⁰⁵ Standard Eurobarometer 94 survey, Winter 2020-2021

διάρκεια της πανδημίας COVID-19. Αυτό απεικονίζεται επίσης στα χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης στο Διαδίκτυο και στα διαδικτυακά κοινωνικά δίκτυα, όπου πάνω από το ένα τρίτο των Ευρωπαίων (35%) δηλώνουν ότι «τείνουν να εμπιστεύονται» το Διαδίκτυο, ενώ λίγο περισσότερο από τους μισούς (54%) «τείνουν να μην εμπιστευτείτε αυτό το μέσο». Το ίδιο μοτίβο παρατηρείται στα διαδικτυακά κοινωνικά δίκτυα, το οποίο το μέσο εμπιστεύτηκε λιγότερο. Ένας στους πέντε Ευρωπαίους (19%) «τείνει να τους εμπιστεύεται», ενώ το 68% των ερωτηθέντων «τείνουν να μην τους εμπιστεύονται». ¹⁰⁶

Ένα άλλο ζήτημα είναι ότι το αμφίδρομο, διαλογικό μοντέλο επικοινωνίας με έναν ραδιοηλεκτρονικό οργανισμό και έναν δέκτη, έχει αντικατασταθεί από το μοντέλο «συνομιλίας», όπου ο επικοινωνιακός οργανισμός βρίσκεται στο κέντρο ενός ιστού συνομιλιών που λαμβάνουν χώρα σε πραγματικό χρόνο. Συνολικά, ο κατακερματισμός των Ευρωπαϊκών μέσων ενημέρωσης και οι συνεχείς αλλαγές στον ρόλο που καλούνται να παίξουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, επηρεάζονται επίσης από την πολιτική σκηνή που χαρακτηρίζεται από πολύ πιο «μεροληπτικά» μέσα, ενώ υπάρχουν σημαντικές γεωγραφικές διαφορές και διαφορές σε θέματα κουλτούρας ανάμεσα στα τοπικά και εθνικά μέσα σε σχέση με τα Ευρωπαϊκά.

Εδώ, θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι οι ψευδείς ειδήσεις αποτελούν ένα μόνο στοιχείο ενός ολόκληρου φάσματος μεθόδων παραπληροφόρησης, μεταξύ των οποίων είναι:

- η ψευδής συσχέτιση, όπου οι τίτλοι ή τα οπτικά στοιχεία δεν υποστηρίζουν το περιεχόμενο,
- η ψευδής πλαισίωση, όπου γνήσιο περιεχόμενο κοινοποιείται με ψευδείς πληροφορίες σχετικά με το πλαίσιο,
- το χειραγωγημένο περιεχόμενο όπου γνήσιες πληροφορίες ή εικόνες χειραγωγούνται για να εξαπατήσουν,
- το παραπλανητικό περιεχόμενο, όπου γίνεται παραπλανητική χρήση πληροφοριών για την πλαισίωση ενός θέματος,
- το ψευδοπεριεχόμενο, όπου υποδύονται γνήσιες πηγές
- το κατασκευασμένο περιεχόμενο, το οποίο είναι νέο περιεχόμενο που είναι απολύτως ψευδές, σχεδιασμένο να εξαπατήσει και να βλάψει.

106 Standard Eurobarometer 94 survey, Winter 2020-2021

Άρα, με βάση τα παραπάνω, μπορεί να διαπιστωθεί ότι η ισχύς των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι μεν σημαντική, αφού αυτά τα μέσα έχουν μεγάλο αριθμό κοινού, όμως από την άλλη πλευρά μειώνεται η εμπιστοσύνη. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα, πώς γίνεται και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης των κομμάτων που προωθούν μια συγκεκριμένη ατζέντα να έχουν τόσο μεγάλη ισχύ ώστε να επηρεάζουν τον σχηματισμό της ημερήσιας διάταξης με την θεματολογία που επιθυμούν.

Η απάντηση σε αυτό μπορεί να δοθεί από το ότι οι υποστηρικτές των λαϊκιστικών δεξιών κομμάτων έχουν έντονο σκεπτικισμό για τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Μάλιστα, καθώς ένα άτομο υποστηρίζει πιο έντονα λαϊκιστικές ιδέες, αντιλαμβάνεται επίσης τις αναφορές των κυρίαρχων μέσων ενημέρωσης ως πιο εχθρικές προς την προσωπική του άποψη. Έτσι, ακόμη και όταν τα κόμματα / σχηματισμοί / μορφώματα μεταδίδουν ψευδείς ειδήσεις, ο ακροατής αυτών των μέσων αρνείται ότι είναι ψευδή και θεωρεί ως «εχθρούς» όσους καταδεικνύουν το ανυπόστατο των πληροφοριών.

Έτσι, η επικοινωνία διαδραματίζει θεμελιώδη ρόλο στην ανάπτυξη και την εξάπλωση του λαϊκισμού. Ενώ το πλαίσιο των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης έχει ορισμένα φίλτρα δεοντολογίας περί της μη-μετάδοσης κατασκευασμένων ειδήσεων, το ψηφιακό περιβάλλον επιτρέπει την παράκαμψη του φίλτρου, επιτρέποντας στα μηνύματά τους να φτάσουν απευθείας στους πολίτες, χωρίς να διαμεσολαβείται κάποιος έλεγχος. Οι λαϊκιστές πολιτικοί εκμεταλλεύονται τη δύναμη και την επιρροή των κοινωνικών μέσων ενημέρωσης στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης διαδίδοντας τις λαϊκιστικές ιδέες που περιεγράφηκαν ανωτέρω. Ειδικά το Twitter προσφέρει μεγάλα πλεονεκτήματα στους λαϊκιστικούς πολιτικούς φορείς: αφενός προσφέρει μια αδιαμεσολάβητη επικοινωνία που τους επιτρέπει να διατηρούν άμεση επαφή με τον λαό, τον κύριο αποδέκτη των μηνυμάτων τους, και αφετέρου αποφεύγουν τους εχθρούς τους, τις ελίτ, που ελέγχουν τα συμβατικά μέσα ενημέρωσης.

Από την άλλη πλευρά, το Twitter επιτρέπει στα μηνύματά να φτάνουν σε μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων γρήγορα και εύκολα, και ακόμη και να μπορούν να έχουν ευκολότερη πρόσβαση στην ατζέντα των μέσων ενημέρωσης, υπό την έννοια ότι τα μέσα αναπαράγουν τα tweet. Αυτή η πτυχή είναι πολύ χρήσιμη για τους λαϊκιστικούς πολιτικούς φορείς, δεδομένης της δυσκολίας που έχουν να διακρίνουν και να εισάγουν τα δικά τους θέματα και προσεγγίσεις στην κοινωνία. Επιπλέον, το γεγονός ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενθαρρύνουν την ομοθυμία επιτρέπει στα μηνύματά τους να έχουν καλύτερη και

μεγαλύτερη υποδοχή από τους οπαδούς τους, οι οποίοι είναι πιο δεκτικοί στην ακρόαση και την αναμετάδοσή τους, δημιουργώντας μια πολλαπλασιαστική ισχύ.

Υπό κανονικές συνθήκες, ο λόγος των κυρίαρχων μέσων ενημέρωσης για τη μετανάστευση στην Ευρώπη θα έπρεπε να διαμορφώνεται πρωτίστως από τους φορείς της πολιτικής ελίτ¹⁰⁷, και ότι η διαμόρφωση του μεταναστευτικού ζητήματος εξαρτάται από τις δεσμεύσεις και τις ιδεολογικές θέσεις των φορέων, καθώς και από τον συνολικό πολιτικό ανταγωνισμό¹⁰⁸. Θα μπορούσε, επομένως, να υποθέσει κανείς ότι ο κυρίαρχος λόγος για τη μετανάστευση είναι προϊόν των πολιτικών συνθηκών και της διαμάχης που υπάρχει μεταξύ των δύο διαφορετικών πολιτικών λόγων / θέσεων: από την μια πλευρά ο λόγος υποστήριξης των δημοκρατικών αξιών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και ο λόγος δυσaráσκειας για τη μεταναστευτική πολιτική και την πολυπολιτισμική κοινωνία, από την άλλη¹⁰⁹. Όμως, σε ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση, αντί να ισχύουν τα παραπάνω, τελικά έχει επικρατήσει η θέση των λαϊκίστικων κομμάτων, που πλαισιώνουν την μετανάστευση με την έννοια της ασφάλειας. Έτσι, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να περιγραφούν ως αντιδημοσιεύματα που αυτοπροσδιορίζονται μέσω της άρνησης και της αντίθεσης με τις κυρίαρχες αφηγήσεις¹¹⁰. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που θεωρούνται -κυρίως από τους οπαδούς τους- ως εναλλακτικά μέσα ενημέρωσης μπορούν να εξεταστούν μέσα από το πρίσμα της αντισυστημικότητας, δεδομένου ότι λειτουργούν ως πολωτικές δυνάμεις που μπορούν να επηρεάσουν τον γενικό λόγο των μέσων ενημέρωσης και να προβάλλουν τις δικές τους ερμηνείες των γεγονότων σε συνθήκες όπου τα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης περιγράφονται ως στερούμενα αξιοπιστίας και αμεροληψίας¹¹¹. Θα μπορούσε, επομένως, να υποθέσει κανείς ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης λειτουργούν ως δίαυλος για την επικοινωνία αντι-πλαισίων για τις ομάδες των μεταναστευτικών σκεπτικιστών που

107 Berry, M., Garcia-Blanco, I., Moore, K. . Press coverage of the refugee and migrant crisis in the EU: A content analysis of five European countries. Report prepared for the United Nations High Commission for Refugees, 2016. Chouliaraki, L., Zaborowski, R. Voice and community in the 2015 refugee crisis: A content analysis of news coverage in eight European countries. *International Communication Gazette*, 79(6–7), 2017, pp. 613–635.

108 Helbling, M. Framing immigration in Western Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40(1), 2014, pp. 21–411

109 Dahlgren, P. Moral spectatorship and its discourses: The “mediapolis” in the Swedish refugee crisis. *Javnost: The Public*, 23(4), 2016, pp. 382–397.

110 Törnberg, A., Wahlström, M. Unveiling the radical right online: Exploring framing and identity in an online anti-immigrant discussion group. *Sociologisk Forskning*, 55(2–3), 2018, pp. 267–292.

111 Holt, K.. Alternative media and the notion of anti-systemness: Towards an analytical framework. *Media and Communication*, 6(4), 2018, pp. 49–57.

στερούνταν εκπροσώπησης στον κυρίαρχο λόγο, όμως τελικά η διάρθρωση του δικού τους λόγου καθιστά αυτές τις αντιμεταναστευτικές απόψεις κυρίαρχες.

Αυτό ακριβώς μπορεί να εξηγήσει το γιατί τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης των λαϊκίστικων κομμάτων έχουν τόση μεγάλη επίδραση στην ατζέντα της χάραξης πολιτικής: το μήνυμα ενός μέσου αναπαράγεται, δεν γίνεται περαιτέρω έρευνα για το εάν ισχύει ή όχι, αναμεταδίδεται συνεχώς και τελικά φαίνεται ότι απασχολεί το σύνολο της κοινής γνώμης, με αποτέλεσμα το θέμα να μπαίνει στην ημερήσια διάταξη, Έτσι, π.χ., το μεταναστευτικό εξελίχθηκε σε ζήτημα ασφάλειας και τα δικαιώματα των μειονοτήτων εξελίχθηκαν σε ζήτημα που δεν αφορά την πολιτική.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τους Paivarinta και Saebø¹¹² η ψηφιακή δημοκρατία δομείται επάνω σε πυλώνες, που έχουν συγκεκριμένες λειτουργίες:

- Διαφάνεια: Συνιστώσες που υποστηρίζουν την ανταλλαγή δεδομένων μεταξύ οργανισμών, της κυβέρνησης προς τους πολίτες και των πολιτών προς τους πολίτες, όπου ο στόχος είναι οι καλύτερες υπηρεσίες, η αποτελεσματικότητα και η καινοτομία
- Αυτονομία: Στοιχεία που υποστηρίζουν μορφές για κουλτούρες ανοικτού κώδικα, όπου οι συμμετέχοντες συνεργάζονται, έχοντας ως αρχές τη δικτύωση, τη συνεργασία, τη διανομή και την κοινή χρήση.
- Συναίνεση: Συνιστώσες που υποστηρίζουν μορφές για συλλογικές αποφάσεις και παραγωγή πληροφοριών για την ανάπτυξη πληροφοριών και κοινής κατανόησης, τον καθορισμό της ημερήσιας διάταξης, την επιχειρηματολογία, τη διαβούλευση, την ενημέρωση και εκπαίδευση, τη διαμόρφωση γνώμης και τη διαπραγμάτευση.
- Πλουραλισμός: Συνιστώσες που αναγνωρίζουν και επιτρέπουν την ποικιλομορφία, την ανισότητα και τις συγκρούσεις. Υποστήριξη για τη δημιουργία αντικουλτούρας και συλλογικών δράσεων: συσχέτιση, εκστρατεία, αμφισβήτηση, συγκρότηση ομάδων, δημιουργία κοινότητας, οργάνωση, διαμεσολάβηση και διαμαρτυρία.

Εάν κάποιος από τους παραπάνω πυλώνες απουσιάζει, η ψηφιακή δημοκρατία παύει να λειτουργεί. Υπό αυτή την έννοια, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί, σε μια πρώτη διάσταση, να φαίνεται ότι αποτελούν μέρος της ψηφιακής δημοκρατίας, και λειτουργούν προς την εμβάθυνσή της, όμως αυτό δεν ισχύει σε καθολικό βαθμό. Στην εργασία διαπιστώθηκε ότι συχνά τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης χρησιμοποιούνται ως μέσο εκφοράς ενός λαϊκιστικού λόγου που διχάζει, διαστρεβλώνει και επεκτείνεται στηριζόμενο σε παραπληροφόρηση, με αποτέλεσμα να αποκτά ισχύ και τελικά να επηρεάζει τόσο τον σχηματισμό των θεμάτων της ημερήσιας διάταξης, όσο και τον σχηματισμό της πολιτικής.

Από την εργασία διαπιστώνονται τρία συμπεράσματα: Όσον αφορά τον ρόλο του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην διαμόρφωση πολιτικής και τη λήψη αποφάσεων εντός της Ε.Ε., διαπιστώνεται ότι ορισμένα λαϊκιστικά μορφώματα που

112 Paivarinta, T. and Saebø, O., Models of e-democracy, *Communications of the Association for Information Systems*, 1(1), 2006, pp. 818–840.

κινούνται στα όρια ή και εκτός του δημοκρατικού τόξου έχουν κατορθώσει να επηρεάσουν σημαντικά την διαμόρφωση της πολιτικής ατζέντας.

Από την άλλη, βλέπουμε ότι το διαδίκτυο μπορεί όντως να δημιουργήσει / υποκινήσει κοινωνικά κινήματα, όσο και την δράση ορισμένων κοινωνικών κινήματων και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις έχει λειτουργήσει ως πολλαπλασιαστής ισχύος τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η δράση του hashtag #MeToo που δημιουργήθηκε στις ΗΠΑ και απέκτησε παγκόσμια διάσταση, δίνοντας τον λόγο σε ανθρώπους που υπέστησαν σεξουαλική παρενόχληση.

Σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζουν τις δημοκρατικές διαδικασίες και λειτουργίες, διαπιστώνεται ότι συγκεκριμένες ομάδες προωθούν την ατζέντα τους χρησιμοποιώντας την παραπληροφόρηση, δημιουργώντας και αναπαράγοντας ψευδείς ειδήσεις σε τεράστια κλίμακα, ωθώντας τα πολιτικά κόμματα να λάβουν θέση επί των ζητημάτων της ατζέντας αυτών των ομάδων.

Τα παραπάνω αποκτούν μια ιδιαίτερη βαρύτητα σήμερα. Πλέον, υπάρχει ένα τόσο μεγάλο κύμα παραπληροφόρησης, κατασκευής απολύτως ψευδών ειδήσεων, διαστρέβλωσης υπαρκτών ζητημάτων, που έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργείται μια «κοινή γνώμη» η οποία παρεμβαίνει στα κόμματα, στους θεσμούς λήψης αποφάσεων, στα όργανα επιβολής των αποφάσεων ώστε να λάβουν μέτρα για τα ζητήματα που οι ίδιοι οι κατασκευαστές των ψευδών ειδήσεων προβάλλουν ως σημαντικά. Υπό κανονικές συνθήκες, θα ανέμενε κανείς ότι τα όργανα λήψης των πολιτικών αποφάσεων θα είχαν πλήρη επίγνωση του τί συμβαίνει, του ποια είναι η πραγματικότητα, του εάν τα ζητήματα που αναφέρει η «κοινή γνώμη» είναι προϊόν διαστρέβλωσης, διόγκωσης, παραπληροφόρησης ή προπαγάνδας. Όμως, στην πράξη, ελλοχεύει ένας κίνδυνος οντολογικός για τη δημοκρατία: ακόμη και σε περίπτωση που οι φορείς λήψης των πολιτικών αποφάσεων γνωρίζουν την ανακρίβεια και τη διαστρέβλωση, η διόγκωση είναι τέτοια που λειτουργεί πλέον ως μηχανισμός επιβολής.

Βιβλιογραφία

- Arendt, H. *Η ανθρώπινη κατάσταση*. Μετ. Γεωργίου Πέτρος. Αθήνα: Πατάκης, 2020, α' εκδ. 1958
- Barberá, P., A. Casas, J. Nagler, P. J. Egan, R. Bonneau, J. T. Jost, and J. A. Tucker. Who leads? Who follows? Measuring issue attention and agenda setting by legislators and the mass public using social media data. *American Political Science Review* 113(4), 2019, pp. 883–901.
- Barlow, J.P. “A Declaration of the Independence of Cyberspace”. Davos, Switzerland, February 8, 1996. <https://www.eff.org/cyberspace-independence>.
- Bennett, W. L., Segerberg, A., & Knüpfer, C. B. “The democratic interface: Technology, political organization, and diverging patterns of electoral representation”. *Information, Communication & Society*, 21(11), 2020, pp. 1655–1680.
- Bennett, W. L., Segerberg, A., & Knüpfer, C. B. The democratic interface: Technology, political organization, and diverging patterns of electoral representation. *Information, Communication & Society*, 21(11), 2018, pp. 1655–1680
- Berry, M., Garcia-Blanco, I., Moore, K. . Press coverage of the refugee and migrant crisis in the EU: A content analysis of five European countries. Report prepared for the United Nations High Commission for Refugees, 2016.
- Bode, L. Political news in the news feed: Learning politics from social media. *Mass Communication and Society*, 19(1), 2016, pp. 24-48.
- Boulianne, S. “Social media use and participation: a meta-analysis of current research, Information”. *Communication & Society*, Vol. 18, Iss. 5, 2015, pp. 524-538.
- Bruns, A. and Schmidt, J.-H. “Prodisusage: A closer look at continuing developments”. *New Review of Hypermedia and Multimedia*, 17(1), 2011, pp. 3–7.
- Burscher, B., van Spanje, J., & de Vreese, C. H.. Owning the issues of crime and immigration: The relation between immigration and crime news and anti-immigrant voting in 11 countries. *Electoral Studies*, 38, 2015., pp. 59-69
- Castells, M. *Communication power*. Oxford University Press, 2013.
- Chan, M. Social network sites and political engagement: Exploring the impact of Facebook connections and uses on political protest and participation. *Mass Communication and Society*, 19 (4), 2016, pp. 430–451.
- Chen, Kaiping and Lee, Nathan and Lee, Nathan and Marble, William, How Policymakers Evaluate Online versus Offline Constituent Messages (November 30, 2018).

Chouliaraki, L., Georgiou, M., Zaborowski, R., Oomen, W. A. . Project report: The European “Migrant Crisis” and the media. A cross-European content analysis. London School of Economics and Political Science, 2017.

Chouliaraki, L., Zaborowski, R. Voice and community in the 2015 refugee crisis: A content analysis of news coverage in eight European countries. *International Communication Gazette*, 79(6–7), 2017, pp. 613–635.

Coleman, S. *Can the internet strengthen democracy?* Polity Press, 2017.

Cooley, Alexander. “Countering Democratic Norms,” in Larry Diamond, Marc F. Plattner, and Christopher Walker, eds., *Authoritarianism Goes Global: The Challenge to Democracy* (Baltimore: John Hopkins University Press, 2016).

Dahlgren, L. The Internet and the Democratization of Civic Culture. *Political Communication*, 17(4), 2000, pp. 335–340.

De Blasio, E., and Viviani, L. “Platform Party between Digital Activism and Hyper-Leadership: The Reshaping of the Public Sphere”. *Media and Communication*, 8(4), 2020, pp. 16–27.

De Vreese, C. H. . News framing: Theory and typology. *Information Design Journal + Document Design*, 13(1), 2005, pp. 51–62.

Deseriis, M. and Vittori, D. Platform Politics in Europe: Bridging Gaps between Digital Activism and Digital Democracy at the Close of the Long 2010s. *International Journal of Communication*, 13(11), 2019.

Deseriis, M. Rethinking the digital democratic affordance and its impact on political representation: Toward a new framework. *New Media & Society*, 23(8), 2021, pp. 2452–2473.

Easton, David. “A Re-Assessment of the Concept of Political Support.” *British Journal of Political Science* 5, no. 4 (1975): 435–57.

Enli, G. S. and E. Skogerbo. Personalized campaigns in party-centred politics: Twitter and Facebook as arenas for political communication. *Information, Communication & Society* 16(5), 2013, pp. 757–774.

Entman, R. M. . Framing media power. In Kuypers, J. A., D’Angelo, P. (Eds.), *Doing news framing analysis: Empirical and theoretical perspectives* (pp. 331–335). Taylor & Francis Group, 2009.

Entman, R. M. Framing bias: Media in the distribution of power. *Journal of Communication*, 57(1), 2007, pp. 163–173.

Evans, S. K., Pearce, K. E., Vitak, J., and Treem, J. W. *Explicating Affordances: A Conceptual Framework for Understanding Affordances in Communication Research:*

Explicating Affordances. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 22(1), 2017, pp. 35–52.

Eveland, W.P. The effect of political discussion in producing informed citizens: The roles of information, motivation, and elaboration. *Political Communication*, 21(2), 2004, pp. 177–193

Faris, R., Roberts, H., Etling, B., Bourassa, N., Zuckerman, E., & Benkler, Y. Partisanship, propaganda, and disinformation: Online media and the 2016 US presidential election. SSRN Paper, 2017.

Fazekas, Z., S. A. Popa, H. Schmitt, P. Barberá, and Y. Theocharis. Elite-public interaction on Twitter: EU issue expansion in the campaign. *European Journal of Political Research*, 2020.

Fazekas, Z., S. A. Popa, H. Schmitt, P. Barberá, and Y. Theocharis (2020). Elite-public interaction on Twitter: EU issue expansion in the campaign. *European Journal of Political Research*, 2020.

Feezell, J. T. Agenda setting through social media: The importance of incidental news exposure and social filtering in the digital era. *Political Research Quarterly*, 72(2), 2018, pp. 482–494. Popa, S. A., Z. Fazekas, D. Braun, and M.-M. Leidecker-Sandmann. Informing the public: How party communication builds opportunity structures. *Political Communication* 37(3), 2020, pp. 329–349.

Feezell, J. T. Agenda setting through social media: The importance of incidental news exposure and social filtering in the digital era. *Political Research Quarterly* 72(2), 2018, pp. 482–494.

Fomina, Joanna, and Jacek Kucharczyk. “The Specter Haunting Europe: Populism and Protest in Poland”. *Journal of Democracy* 27, no. 4 (October 2016): 58-68.

Froomkin, M. Technologies for Democracy. In P. Shane (Ed.), *Democracy Online: The Prospects for Political Renewal Through the Internet*, 2004, pp. 3–20.

Fuchs, C. *Social Media. A Critical Introduction*. London: Sage, 2014.

Fuchs, C. 2008. *Internet and Society. Social Theory in the Information Age*. New York: Routledge, 2008.

Gualda, E., Rebollo, C. The refugee crisis on Twitter: A diversity of discourses at a European crossroads. *Journal of Spatial and Organizational Dynamics*, 4(3), 2016, pp. 199–212. Topinka, R. J. Politically incorrect participatory media: Racist nationalism on r/ImGoingToHellForThis. *New Media & Society*, 20(5), 2018, pp. 2050–2069.

Habermas, J. (1991). "The public sphere" In Mukerji, C.; Schudson, M.(Ed.): Rethinking popular culture. Contemporary perspectives in cultural studies. Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1991, pp. 398-404.

Habermas, J. "Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research". *Communication Theory*, 16, 2006, pp. 411 - 426.

Habermas, J. *Theory of communicative action, Volume two: Lifeworld and system: A critique of functionalist reason*, Boston: Beacon Press, 1987.

Hacker, K. L. Network Democracy and the Fourth World. *Communications*, 27(2), 2002.

Hameleers, M., Bos, L., & de Vreese, C. Framing blame: toward a better understanding of the effects of populist communication on populist party preferences. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 28(3), 2018, pp. 380-398.

Hameleers, M., Bos, L., & de Vreese, C. H. "They did it": The effects of emotionalized blame attribution in populist communication. *Communication Research*, 44(6), 2017, pp. 870-900.

Harder, R. A., J. Sevenans, and P. Van Aelst. Intermedia agenda setting in the social media age: How traditional players dominate the news agenda in election times. *The International Journal of Press/Politics* 22(3), 2017, pp. 275–293.

Helbling, M. Framing immigration in Western Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40(1), 2014, pp. 21–411
Dahlgren, P. Moral spectatorship and its discourses: The "mediapolis" in the Swedish refugee crisis. *Javnost: The Public*, 23(4), 2016, pp. 382–397.

Holt, K.. Alternative media and the notion of anti-systemness: Towards an analytical framework. *Media and Communication*, 6(4), 2018, pp. 49–57.

Homeyer, I. "Participatory governance in the European Union", in: Liana Giorgi, Ingmar von Homeyer and Wayne Parsons (eds.): *Democracy in the European Union: Towards the Emergence of a Public Sphere*. Oxon: Routledge, 2006.

Jacobitti, S. D.. "The Public, the Private, the Moral: Hannah Arendt and Political Morality." *International Political Science Review / Revue Internationale de Science Politique*, vol. 12, no. 4, 1991, pp. 281–293.

Johnson, P. *Habermas. Rescuing the public sphere*, 2nd ed., Oxon: Routledge, 2015.

Jones, B. and Baumgartner, F.. *The politics of attention : how government prioritizes problems*. Chicago: University of Chicago Press, 2005.

Jungherr, A, Gonzalo R. and Gayo-Avello, D. "Digital Media and Democracy." Chapter. In *Retooling Politics: How Digital Media Are Shaping Democracy*, 212–35. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

Jungherr, A., O. Posegga, and J. An (2019). Discursive Power in Contemporary Media Systems: A Comparative Framework. *The International Journal of Press/Politics* 59(9), 404–425.

Jungherr, A., O. Posegga, and J. An. Discursive Power in Contemporary Media Systems: A Comparative Framework. *The International Journal of Press/Politics* 59(9), 2019, pp. 404–425.

Kim, H, and Xu, H. "Exploring the effects of social media features on the publics' responses. to decreased usage CSR messages". *Corporate Communications: An International Journal*, Vol. 24, Iss. 2, 2019, pp. 287–302.

King, G., B. Schneer, and A. White. How the news media activate public expression and influence national agendas. *Science* 358(6364), 2017, pp. 776–780.

Klimkiewicz, B. (2019). Pluralism in a hybrid media environment from the user perspective. European University Institute.

Kneuer, M. "E-Democracy: A New Challenge for Measuring Democracy." *International Political Science Review / Revue Internationale de Science Politique*, vol. 37, no. 5, 2016, pp. 666–678.

Koivisto, J., and Esa V. "The Resurgence of the Critical Theories of Public Sphere." *Journal of Communication Inquiry*, vol. 20, no. 2, Oct. 1996, pp. 18–36.

Ladner, K., Ramineni, R., George, K. M. Activeness of Syrian refugee crisis: An analysis of tweets. *Social Network Analysis and Mining*, 9, Article 61, 2019.

Landmore, H. Open Democracy and Digital Technologies. In L. Bernholz, H. Landmore, & R. Reich (Eds.), *Digital Technology and Democratic Theory* (pp. 62–89). The University of Chicago Press, 2021

Landmore, H. Open Democracy and Digital Technologies. In L. Bernholz, H. Landmore, & R. Reich (Eds.), *Digital Technology and Democratic Theory* (pp. 62–89). The University of Chicago Press, 2021.

Landmore, H. *Open Democracy: Reinventing Popular Rule for the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press, 2020.

Langer, A. I. and J. B. Gruber. Political agenda setting in the hybrid media system: Why legacy media still matter a great deal. *The International Journal of Press/Politics* online first, 2020, pp. 5-14.

Lewandowsky, S., M. Jetter, and U. K. Ecker. Using the president's tweets to understand political diversion in the age of social media. *Nature Communications* 11(1), 2020, pp. 1–12.

McGregor, S. C. (2019). Social media as public opinion: How journalists use social media to represent public opinion. *Journalism* 20(8), 2019, pp. 1070–1086.

McPhilips, F. Internet Activism. Towards a Framework for Emergent Democracy. In P. Isaías, M. B. Nunes, & I. J. Martínez (Eds.), *Proceedings of the IADIS International Conference WWW/Internet 2006* (Vols. 5–8, pp. 329–338).

Müller, P., Schemer, C., Wettstein, M., Schulz, A., Wirz, D. S., Engesser, S., & Wirth, W. The polarizing impact of news coverage on populist attitudes in the public: Evidence from a panel study in four European democracies. *Journal of Communication*, 67(6), 2017, pp. 968-992.

Musick, M., & Wilson, J. *Volunteers: A social profile*. Bloomington: Indiana University Press, 2008

Nathan, A. "The Puzzle of Authoritarian Legitimacy". *Journal of Democracy* 31, no. 1, 2020, pp. 158-68.

Noveck, B. S.. *Smart citizens, smarter state: The technologies of expertise and the future of governing*. Harvard University Press, 2015.

Ó Broin, D. and Murphy, M. *Politics, Participation and Power - Civil Society and Public Policy in Ireland*. Dublin: Glasnevin Press, 2013.

Pelinka, Anton. "Right-Wing Populism: Concept and Typology," in Ruth Wodak, Majid KhosraviNik, and Brigitte Mral, *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse* (London: Bloomsbury, 2013).

Polat, R. K. The Internet and political participation: Exploring the explanatory links. *European Journal of Communication*, 2005, pp. 435–459.

Polat, R. K. The Internet and political participation: Exploring the explanatory links. *European Journal of Communication*, 2005, pp. 435–459.

Proksch, S.-O. and J. B. Slapin. *The Politics of Parliamentary Debate: Parties, Rebels, and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Putnam, R. D. *Bowling alone: The collapse and revival of American community*, New York: Touchstone, 2000.

Putnam, R. D. Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America. *PS: Political Science and Politics*, 28, 1995, pp. 664–683.

Rightwing populism, according to Pelinka (2013) "a general protest against the checks and balances introduced to prevent 'the people's' direct rule."

Robles-Morales J.M. and Córdoba-Hernández, A.M.. *Digital Political Participation, Social Networks and Big Data. Disintermediation in the era of Web 2.0* Cham: Palgrave Macmillan, 2019.

Russell, A. (2018). U.S. Senators on Twitter: Asymmetric Party Rhetoric in 140 Characters. *American Politics Research* 46(4), 2018, pp. 695–723.

Scheufele, B. T., Scheufele, D. A. Of spreading activation, applicability, and schemas. Conceptual distinctions and their operational implications for measuring frames and framing effects. In Kuypers, J. A., D'Angelo, P. (Eds.), *Doing news framing analysis: Empirical and theoretical perspectives* (pp. 110–134). Taylor & Francis Group, 2009.

Schulz, A., Wirth, W., & Müller, P. We are the people and you are fake news: A social identity approach to populist citizens' false consensus and hostile media perceptions. *Communication Research*, 2018.

Schwartz, Evan. "Direct Democracy. Are you ready for the Democracy Channel?" *The Wired*, January 1, 1994. <https://www.wired.com/1994/01/e-dem/>.

Sciarini, P. and A. Tresch. The political agenda-setting power of the media: The Europeanization nexus. *Journal of European Public Policy* 26(5), 2019, pp. 734–751.

Sgueo, Gianluca. *Digital democracy. Is the future of civic engagement online?* European Parliament, 2020. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646161/EPRS_BRI\(2020\)646161_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646161/EPRS_BRI(2020)646161_EN.pdf).

Shirky, C. *Here comes everybody: The power of organizing without organizations*. Penguin Books, 2009.

Siapera, E., Boudourides, M., Lenis, S., Suiter, J. Refugees and network publics on Twitter: Networked framing, affect, and capture. *Social Media + Society*, 4(1), 2018, pp. 1–21.

Standard Eurobarometer 94 survey, Winter 2020-2021

Susskind, J. *Future politics: Living together in a world transformed by tech* (First edition). Oxford University Press, 2018.

Törnberg, A., Wahlström, M. Unveiling the radical right online: Exploring framing and identity in an online anti-immigrant discussion group. *Sociologisk Forskning*, 55(2–3), 2018, pp. 267–292.

Towner, T. L. All political participation is socially networked?: New media and the 2012 election. *Social Science Computer Review*, 31(5), 2013, pp. 527–541.

Turner, F. *From counterculture to cyberculture: Stewart Brand, the Whole Earth Network, and the rise of digital utopianism*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.

Urbinati, N. *Me the people: How populism transforms democracy*. Harvard University Press, 2019.

Walgrave, S. and P. Van Aelst. The contingency of the mass media's political agenda setting power: Toward a preliminary theory. *Journal of Communication* 56(1), 2006, pp. 88–109.

Walgrave, S. and P. Van Aelst. The contingency of the mass media's political agenda setting power: Toward a preliminary theory. *Journal of Communication* 56(1), 2006, pp. 88–109.

Wolfe, M., B. D. Jones, and F. R. Baumgartner. A failure to communicate: Agenda setting in media and policy studies. *Political Communication* 30(2), 2013, pp. 175–192

Wolfe, M., B. D. Jones, and F. R. Baumgartner. A failure to communicate: Agenda setting in media and policy studies. *Political Communication* 30(2), 2013, pp. 175–192.

Wolfsfeld, G., Yarchi, M., & Samuel-Azran, T. Political information repertoires and political participation. *New Media & Society*, 18(9), 2016, pp. 2096–2115

Yamamoto, M., Kushin, M. J., & Dalisay, F. Social media and mobiles as political mobilization forces for young adults: Examining the moderating role of online political expression in political participation. *New Media & Society*, 17(6), 2015, pp. 880–898

Zuboff, S. *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. Profile books, 2019.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή. *Η ποιότητα της δημόσιας διοίκησης. Μια εργαλειοθήκη για τους επαγγελματίες της δημόσιας διοίκησης. Β' αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση. Επιμέλεια και μετάφραση Καρβούνης, Αντώνης. Αθήνα: Υπουργείο Εσωτερικών 2019*

Μαρής, Γ. *Ο Νομιζόμενος Κόσμος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Ασύμμετρη Ισχύς, Εθνική Κυριαρχία και Διαπραγματεύσεις κατά την διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ευρωζώνη*. Αθήνα: Προπομπός, 2020.

Μαρής, Γ. *Ευρωπαϊκή Πολιτική Οικονομία και Ελλάδα, Θεωρία και Εφαρμογές*. Αθήνα: Προπομπός, 2021.

Καστοριάδης, Κ. *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μάς σήμερα*. Αθήνα: Ύψιλον, 1999.